

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

ՂԵՎՈՆԴ ԱԼԻՇԱՆ

Ա Ր Ց Ա Խ

ԵՐԵՎԱՆԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՅՈՒԹՑՈՒՆ

ԵՐԵՎԱՆ — 1993

ԳՄԴ 63.8(2Հ)4

Ա.915

ԱՀԻԾԱՆ ՂԵՎՈՆԴ

Ա.915 Արցախի/(թարգմ. գրաբարից Գ. Բ. Թոսունյանի)
ԵՊՀ—Եր., Երևանի համալս. հրատ., 1993—124 էջ:

Աշխատությունը նվիրված է Մեծ Հայքի տասնհինգ նահանգներից («աշխարհներից») մեկի՝ Արցախի պատմա-աշխարհագրական Ակադեմիայի մանրամասնորեն քննված են Արցախի տասներեք գավառները, դրանց բնակավայրերը, լեռները, դաշտերը, պատմական հուշարձանները և այլն: Նահանգի աշխարհագրության նկարագրությունը սերտորեն միահյուաված է հայ ժողովրդի պատմության հետ:

Նպաստեազում է ընթերցողի լայն շրջանների համար:

Ա 0502000000
704(02)—92 —98

ԳՄԴ 63.8(2Հ)4

ISBN 5-8084-0221-2

© Ակիշան Պ., 1993

Նաև Ալիշանը (իւեկական անոն-ազգանունը՝ Քերովքն Ալիշանյան, գրական ծածկանունը՝ Նահապետ, 1820—1901 թթ.) ամբանավոր հայ բանաստեղծ է, արձաւագիր, բանասեր, պատմաբան, աշխարհագրագետ, թարգմանիչ, հրատարակիչ, Վենետիկի Միջիարյան միարանության անդամ:

Բազմատաղան՝ ու բազմաժան՝ գրողն ու գիտնականը թողել է գեղարվեստական և գիտական հարուստ ու արծեքավոր ժառանգություն: Նրա գիտական աշխատությունների շարքում իր արժեքն ու արդիականությունը չի կորցրել «Հայաստանի տեղագրությունը» («Հայաստանի աշխարհագրությունը») բազմահատոր աշխատությունը: Ալիշանը բնավ չինալով Հայաստանում՝ իր հարուստ գիտելիքների և վառ երևակայության շնորհիկ այնպիսի ճշգրտությամբ է Ակարագրել Մեծ Հայքի գավառները, որ Բիացմունք է պատճառում անօպատ մասնագետներին:

Ալիշանի աշխարհագրությունից հրատարակիվ է միայն չորս հատոր՝ «Արտական», «Սիստեմ», «Ծիրակ» և «Այրարատ», որոնք չխամրող կորողներ են հայագիտության գանձարանում:

«Բազմագիտ» համերեսը 1988—89 թթ. իր համարներում առաջին անգամ բնագրով հրատարակեց Ալիշանի «Արցախ» պատմաաշխարհագրական ուսումնահիմքությունը, որը գրված է ընտիր գրաքարով: «Արցախն» ակավում է 89-րդ պարագրաֆով, իմկ 1—88-րդ պարագրաֆները հատկացված են Պատիքի ուսումնափրությանը:

«Արցախ» ուսումնափրության մեջ Ալիշանը մանրամասնորեն նկարագրում է Մեծ Հայքի տասներեք նահանգներից («աշխարհներից») մակը՝ Արցախը, Երա տասներեք գավառները՝ Կողթը, Բերդանորը, Վայկոնիքը, Սիստան ոստանը, Մեծկունիքը, Մեծիրանքը, Փառնեաը, Մյուս Հարանը, Պարզկանքը, Մովսանքը, Հարժանքը, Պիանքը, Քուտակը: Գիտնականը մասնավորապես անդրադառնում է Արցախի քաղաքներին, ավաններին, լեռներին, դաշտերին, գետերին, քերդերին, եկեղեցներին և այլն՝ առնունուելով Արցախի աշխարհագրության Ակարագրությունը սերտորեն միահյուսալով հայ ժողովորի պատմության հետ:

Առանձին դեպքերում նաև իրեն հասուն գիտական մեծ բարեխղճությամբ կարծիքը հայտնում է վերապահությամբ՝ այսպես, օրինակ՝ «ինձ թվում է, ես կարծում եմ, ես գտնում եմ, իմ իմացածի համաձայն, ես չգիտեմ» և այլն:

Ալիշանի մյուս աշխարհագրական աշխատությունների նման, «Արցախն» էլ չի կորցրել իր ճանաչողական արժեքն ու սկզբնաղբյուրի դերը: Նրա աշխարհագրական հետազոտությունները փաստական հարուստ նյութ են պարունակում Հայաստանի աշխարհագրության և Իրայ ժողովրդի պատմական անցյալի գրեթե բոլոր շրջանների ու տարբեր բնագավառների վերաբերյալ: Այսպես, օրինակ, «Արցախ» աշխատության միջոցով կարելի է իմանալ, թե մինչև տասնիններորդ դարի վերջերը Արցախի նահանգում ինչ բնակավայրեր, բնութեր, եկեղեցիներ, պատմական հուշարձաններ են պահպանվել, և որոնք են վերացել երկրի երեսից, ինչպես ու ինչու:

Նկատի ունենալով աշխատության հրատապությունն ու արդիականությունը՝ այն ընթերցողի ուշադրության ենք ներկայացնում առանձին գործույթով:

Գ. Բ. ԹՈՍՈՒՆՅԱՆ

Ա Ր Ց Ա Խ

89*. Արցախի ամուր և ապահով երկիրը, որ ավելի փոքր է, քան Մեծ Հայքի շատ աշխարհներ (Աահանգներ), ունի մոտ 90—100 մղոն երկարություն և դրա կեսի չափ լայնություն: Այն արևմտյան կողմից սահմանակից է Սյունյաց աշխարհին, հյուսիս-արևելքից՝ Ուտիքին, հարավից՝ Երասխ գետին. հյուսիսային և արևելյան սահմանագիծը բացահայտ չի երևում, այլ թվում է, թե այն բաժանվում է լեռների ստորոտներով, մասնավորապես Խոչքար լեռներով և Շամքորի անջրակետով, իսկ արևմտյան Հագարու գետով ու լեռներով, որոնք պարապում են նրա ելքը և փոխում ջրերի ընթացքը, որովհետև Սյունիքում գետերը հյուսիսից և ելքի կողմից իջնում են Գեղամա լեռներով դեպի մեծ Երասխը, իսկ Արցախում արևմուտքից արևելք դեպի Կուր գետն են հոսում, ոռոգելով Ուտիքի դաշտը, որտեղ ամենահզորը ամենահյուսայինն է՝ Թարթառը^{**} կամ Թերթերը, ըստ մեր նախնիների՝ Տրտուն, որը, բխելով Վայոց ձոր և Զանգեզուր լեռների տիկունքից, անցնելով Խաչենի խոր ձորերով, դուրս է գալիս Ուտիքի Առանձնակ դաշտը՝ անցնելով Պարտավ քաղաքի մոտով:

* Արցախն սկսվում է 89-րդ պարագրաֆով, որին ճակտորում է Ուտիքի աշխարհագրությունը (Ծանոթագրությունը թարգմանչի):

** Ընդգծումները այս և հաջորդ դեպքերում թեղինակինն են (Ծանոթագրմ.):

Սրանցից բացի, Այուսիսային կողմում կամ և մանր այլ գեռեր, ինչպես՝ Կորանը, որ Կորակին է խառնվում, և դանդաղ-ընթաց այլ գետեր: Իսկ Թարթառից հարավ հոսում է հնում Շղախ կոչված գետակը, որը Խաչենագետ է անվանվում, որից սկզբի հզոր է Գարգարացիների գետը՝ Գարգարը, որը բխում Շուշիի սահմաններից և խառնվում է Կորը գետին, Երախի առանձանից մի փոքր ավելի վերև: Երախին են խառնվում և այլ գետակներ, որոնք իջնում են Շուշիի հարավից, ինչպես՝ Շողլոն, Զերեքեն, Տիլին կամ Գուրուն և Քենտիլանը:

90. Բայց Արցախ աշխարհը ավելի շատ նշանավոր է իր չոներով, քան թե գետերով, որի պատճառով էլ մեր նախնիերը նրան տվել են Ամուր մակդիրը, որը ավելի հաճախ տըրել է Աղվանքի պատմիչի կողմից. «Խոր ձորերով, անտառնեռով Թարուստ Արցախ աշխարհը»¹, այլ տեղերում. «...Վիմատակ լեռների ապառաժներ... արցախական ամուր գավառերի լեռների վիմախառն ձորախիոն ապառաժներ»²: Իսկ Եղիեն նրանից ավելի առաջ ամրության հետ հիշում է և «Արցախի թանձրախիոն անտառները»³:

Արցախի լեռները Սիսական լեռների մետ միասին զուգահեց են ստորին Կովկասի լեռներին, որոնց մասին գրքերիս ներածականում խստեցինք: Նրանք միատարր լեռների ամողջություն չեն, այլ անջատ են և ընկած են մեկը մյուսի դիաց, որով և հիշյալ լեռնաշղթան առաջացնում է բազմաթիվ որ ձորեր ու անորունդներ, վիմախառակ ստորոտներ, որոնց

¹ Մավես Կաղամկատվացի, «Պատութիւն Աղուանից աշխարհի», Երևան, 1988, էջ 98 (այսուհետև՝ Կոնկու.), Տողատակին միմնականում տալիս նք. «Քաջմավեպ» հանդեսի խմբագրության ծանոթագրությունները:

² Կոնկու., էջ 157:

³ Եղիշէ, Վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին, Երևան, 1957,

ռարող թաշնախիտ անոտաներով պատաժ գագաթները առ կրկնելի են դարձնում երկրի տեսքը ու գեղեցկությունը, և խառնիչուուն կերպով երևում են սոճների, մայրիների հոծ շերտեր. քարքարոտ լեռների անհարթ կառույցներ, խառնիչուուն վիթերի անուած ձևեր, ինչպես որ նկարագրում է արդի աշխարհագործեներից մեկը:

Այդ լեռները հատուկ անունով չեն հիշատակվում Բներ՝ կողմից, բացի հյուսիսում գտնվող Աստղաբլուրից և հարավում գտնվող Դիզափայտից, թերևս սրանց կարելի էր միացնել Ուտիքում նշվածները: Իսկ այժմ հարավային բարձունքների նշվում են Սարիազը և Մոռավը, որոնք Ոտիքի և Արցախի միջ լարաբաժան են, Ուղուսանը՝ տեղադրված Թարթառի ակունքների մոտ, որոնց ելքերից ակալում են Զլբերդ և Գյուղիստալեռները, դրանցից էլ հարավ՝ Գրըք-Կյոզը, որի շարունակությունն են կազմուա Գանձասար և Շահթախտ լեռները, որտեղ գտնվում են Խաչենագետի աղբյուրները: Հարավային կողմուն Սյունիքի միջնասահմանուն Շուշիի Քիրիզ և Զիարեղ լեռներ են, իսկ արևելքում, դեպի դաշտաբերան՝ բրդածն Կուրիխան լեռը Բայց շատերի անունները անծանոթ են մեզ, որովհետև բաց Շուշիի և արքունի ճանապարհի կողմերից, այդ քնում և Գանձակը, մյուս անուններից շատ քչերն են ավանդված գիտնականների կողմից, չեն հիշատակված նաև ծառերի, վայրի կեն դանիմերի ու թուչունների տեսակները, որոնք, պետք Է գուշակել, որ շատ հնից խոր ձորներում և անոտաներում են բնակլել և ոչ թե օրը առաջացած տեսակներ են: Խորենացին ասում է որ Քարախունկ լեռը պետք է Կողյօ գավառում լինի:

91. Երկրամասի անվան ծագումը անհայտ և անհիշատաւ է մնում. թերևս անհարմար չի լինի կարծել ծառերի ու թփեր ցախ անունից ծագած, ըստ երկրի անոտախիտ բնույթի. այներ նախորդները գրում են նաև Ճ տառով: Արցախը գրվում է

նաև Բոգնակիով՝ Արցախը նաև Արցախումյաց գավառ, որը գալիս է Կաղանեկատվացուց՝ ըստ այդմ կառուցողից էլ առաջանում է անոնք. այդ անունն ավելի հաճախ հանդիպում է ածանցմամբ՝ Արցախական գաւառը կամ կողմանք⁴: Երբեք և ոչ մի տեղ չենք հանդիպում Աշխարհ անվան, այլ այն Բուզանդի⁵ երկում մեկ անգամ կոչվել է երկիր, իսկ մնացած բոլոր դեպքերում՝ գավառ, ինչպես նույն Բուզանդի⁶, այնպես է ավելի հաճախ Կաղանեկատվացու⁷ մոտ, թեպետև ուրիշները սա համարում են շատերից մեկը և տարբերակում են նրա գավառները:

Այդ պատճառով ինձ թվում է, որ նին սովորությամբ Աետագայում այն համարվել է 15 աշխարհներից (Համանգներից) մեկը՝ Սյունյաց մարզի առաջին անքածանելի մասը, որը Սիսակի և Առանի բուն ժառանգությունն էր. այն Վաղարշակի օրոք էլ առանձին նահանգ՝ չի դիտվել, և մեր նին պատմիչներից ոչ մեկը չի նիշատակում սրա իշխաններին, այն չի նիշատակվում նաև նին գահնամակներում կամ սրանց նման և ոչ մի առըբյուրում: Երկիրը իր քննությամբ նման է Սյունիքին, նրան է կից է, և երկուսում էլ կան համանուն գավառներ, ինչպիսիք են Սյունականը, Վայկոնիքը, Հաբանդը: Բայց երբ այն անշատվել է Սյունիքից, միայն իր ամրությամբ է աչքի ընկել հայոց հարրատության մեջ և առավել ևս Աղվանքում: Թերևս վայրի ամրության վրա հույս դնելով էր, որ երկրի իշխանները ապստամբուում էին արքունիքի դեմ, ինչպես որ վկայում է Բուզանդը Արշակ Երկրորդի օրոք և քաջ Մուշեղի միջոցով նվաճվելը: Վար-

⁴ Կղմնկտ., էջ 99, 203:

⁵ Փալատոս Բուզանդացի, Պատմություն Հայոց, Վեճնետիկ, 1983, էջ 214

⁶ Փ. Բուզանդ, էջ 166:

⁷ Կղմնկտ., էջ 187:

դամանց օրերում փախստականներից շատերի համար ապավեն եղան Արա լեռները, որտեղից խաքեռությամբ իջեցնելով՝ Վասակը նրանց տալիս էր պարսիկների ձեռքը, բայց կային և այնպիսիները, որոնք սուրբ գորավարի նահատակությունից հետո «տիրեցին Արցախի բազում ամրոցների»⁸ և դիմադրում էին պարսիկներին:

Դրանից հետո Ուտիքի հետ միասին սա էլ Աղվանից քագավորության մի մարզն է դառնում և միջին դարերում Աղվանից աշխարհի անունով Առան է կոչվում: Համանուն աշխարհում բազմաթիվ իրադարձություններ են տեղի ունենում, և նա իր ամրության շնորհիվ զանազան փորձանքներից մասսամբ զերծ է մնում, առանձին իշխանների միջոցով իր գործը կարգավորում, որոնց մեջ քաջի անուն հանեցին Խաչենի իշխանները, ինչպես երեսում է գավառի աշխարհագրությունից: Արի իշխաններից ոմանք, հաջորդելով միմյանց, Սյունյաց մելիքների հետ միասին հասան մինչև անցյալ դարի վերջը և մեր օրերը:

92. Հայոց նախնիների իշխանության ժամանակ Արցախը տասներկու կամ ավելի գավառների էր բաժանվել, պարզ է՝ ոչ շատ ընդարձակ գավառների, որոնց ոչ բոլոր վայրերն են ծանոթ, իսկ նրանց սահմաններն էլ ավելի անծանոթ են, քանի որ Աղվանքի իշխանության ժամանակ առանձին իշխանների կողմից նվաճվելով, Արանք փոխեցին իրենց սահմանները: Այսպես, Խորենացին⁹ 12 գավառներ է թվարկում, իսկ ըստ այլ օրինակների 13 կամ 14 են: Դրանք են՝

ա. Կողթ կամ ըստ վատիկանյան օրինակի՝ Կոխտ, Կող-

⁸ Եղիշէ, էջ 125:

⁹ Աշխարհացոյց Մովսիսի Խորենացոյ, Բրտ. Հ. Արան Սիւքրի, Վենետիկ, 1881, էջ 33 («Աշխարհացոյցը» վերագրված է Մ. Խորենացում, այսպիսի էլ բարգմաններ ենք):

Առաջ, որք ընկնում է Գեղամա ծովի ելքի, Շամբոր և Խոչքար լեռների ակունքների միջև, Այրում գավառում, որը տեղադրելինք Ուտիքում:

թ. Բերդ ձոր կամ Բերդաձոր, որն ընկնում է Կողջից հասար, Գանձակ և Կուրակ գետների ձորագուխներում, որը Ծովանիւն Ուտիքում է տեղադրվում:

գ. Վայելունիք. ընկած է վերոնիշյալների հարավարևմըտան կողմում, Թարթառի ակունքների մոտ:

դ. Սիսական ոստան, նոյն Սիսան ձորը. ակավում է Վայունիքի ելքից և, ինչպես ինձ թվում է, ընկած է Կուրակի և Տուրանի միջև:

ե. Մեծկունիք կամ Մեծունիք կամ Մեծ Կողմանք. Թարթառի հյուսիսային կամ ձախ կողմում է, Զարերդում:

զ. Մեծիրանք կամ Մեծարանք կամ Մեծյուրյանք. նոյնի գետի հարավում, Գյուղիստանում:

է. Փառնես կամ Քոստի Փառնես, որը կարծվում է վերևի թկուսի արևելյան կողմում: Խորենացու աշխարհագրության տանձին օրինակներում այդ գավառը երկու մասի է բաժանած՝ Քոստի և Փառնես, որոնք, երկրամասի մեջտեղում իրար դրի գտնվելով, մի անունով էին կոչվում՝ Միջնարցախ:

ը. Մյուս Հարանք, այսինքն՝ տարբեր Այունիքում գտնված. սկավում է Արա ելքից և տարածվում է Մեծիրանքի հարավում:

թ. Պարզկանք կամ Պազկանք, նոյն Պանծկանքը, որը Տահմանակից է Հարանդին և Ամարախին:

Ժ. Մոխանք կամ Մխանք, որը կոչվում է նաև Մխանց ութիմ:

Ժա. Հարժանք կամ Հարճանք կամ Հարջանք:

Ժբ. Պիանք, որը վատիկանյան օրինակը Ապիանդը է լրում, սրա երեք կողմերը անհայտ են, թվում է, որ ընկած է

պետք է լինի այժմյան Շուշիի, Սյունիի և Երասխի միջև, որ
որ գրվելու է և¹⁰

Ժ. Քոտակ կամ Կոտանք, իհարկե, եթե ստուգ է առան-
ձին օրինակմերում ավելացվածը:

Այդ գավառներից շատերն ունեն տոհմական անք մաս-
նիկը: Ինչպես երեսում է անուններից, դրանք տրվել են գավա-
ռի բնությանը համապատասխան շատ վաղ ժամանակներից |
Վեր, որպիսիք են Խաղբյանք և Խաչյանք անունները, որոնց
Բիշատակվում են Ներսես Մեծի գահնամակում, Դ դարում, իսկ
այնուհետև ԺԲ և ԺԳ դարերում պատմության մեջ փայլում են
Խաղբյան իշխանները և Խաչենցիք:

93. Այդ գավառների անուններն ու տրոհումը 12-ի կա-
13-ի թերևս աղավաղվել են Աղվանից իշխանների և Բագրա-
տունիների օրոք, տակավիճ մինչև Ժ և ԺԱ դարերը լսվում և
պահպանվում էին, այնուհետև Հայոց և Աղվանից թագավոր
բությունների՝ Պարսկաստանի կողմից գրավվելու ժամանակ
գավառների և իշխանությունների նոր անուններ են լսվում, ո-
րոնցից հնագույններն են Ռոսաստակ և Չղախ գավառակներ:
Խճեն գետի հովտում, Ծառաբերդ աշխարհը կամ գավառը, որ
գրավում է Թարթառի ամրողջ հյուսիսը և մինչև այժմ պահու-
է իր անունն ու գավառի պատիվը Չլաքերդում. այն պատմիշ-
ների երկներում հիշվում է Է-ից մինչև ԺԲ դարը: Երկրորդը
Փառիսոսն է, որը հայտնի է դառնում Ժ—ԺԲ դարերում. այ-
ժնկած է Ծառաբերդից հյուսիս: Դրանք չնայած խառնվիս են
իրար, բայց պատմիշի կողմից որպես մեկ ամբողջություն չեն
Բիշատակվում: Երրորդը Խաչենն է, որը նախորդներին գերա-
զանցեց ոչ միայն փայլում ժամանակով, այլև հնությամբ ո-
պատվով: Խաչենը, որ ընկած է Տրտու և Գարգար գետերի մի-

¹⁰ Բնագիրն այստեղ ընթատվում է — ծան. բարգմանչի:

Չե, իր անունն առնում է համանուն գետակից: Խաչենը մեջ փառքի է հասնում ԺԳ դարում, երբ գրեթե Արցախ անունն է փոխվում և **Փոքր Սյունիք** է կոչվում: Գլխավոր գավառների նետ միասին ԺԲ դարում հիշատակվում է և **Աղախը**, որը կարծեմ Գանձակ գավառի հարավային կողմում է: Մրանցից ավելի փոքր գավառներ են **Ամարասը** Թ դարում, որը կոչվում է սպանի անունով, գտնվում է Հաբանդում, **Մար Երկիրը**, որն սկավում է Սյունյաց Սողից և կազմում է հին Վայկունիքի մի մասը, **Ականան** և **Կարկառը**, որոնք հիշատակվում են ԺԳ դարում և գտնվում են Սյունյաց սահմաններում, Վայկունիքում և Բերդաճորում: Դրանք փոքր իշխանություններ են, դրանց պետք է միացնել նաև **Հանդաբերդը** և **Ռոտիաճորը**: Նույն դարում և ԺԻ-ի սկզբում արձանագրություններում նշվում են այլ բնակավայրեր (Վիճակը), իջևան՝ **Գլուխ**, որը իմ կարծիքով Մարի կողմում է, **Ծոխանց**, **Հասկարակ**, **Կալեր**, **Խորվագետ**, **Դվարանց**, որոնց տեղերը չգիտեմ: Դրանք իրար սուտիկ, մանր իշխանություններ են, սահմանակից նախապես հիշյալ Ականային և Մարին: Խակ Խաչենից հարավ (այն տրոհված էր Երկու մասի՝ Վերին կամ **Ներքին** և **Ստորին**) հիշատակվում են **Դիզա** կամ **Դիզակ** Երկիրը և Վարանդան. սրա անունը կա ու մնում է ինչպես ամբողջ գավառի, այնպես էլ Արցախի հարավային մասի համար: Այս բոլոր գավառներից և իշխանություններից միայն Խաչենի անունն ու պատիվն է հին ու հայկական, որն իր իշխանությամբ հարատեց և հասավ մինչև մոտ դարերը՝ փառավորվելով նաև քահանայական պատվով: Այնտեղ՝ Գանձասար, փոխադրելով Աղվանքի կաթողիկոսական աթոռը՝ Արցախի ստորին կողմերը ամբողջությամբ **Գանձասար** կոչվեցին հայոց պատմության հետագա դարերի լիքացքում:

94. Խակ երբ թուլանում է հայկական իշխանությունը, և ուժեղանում օտարենի ձեռներեցությունը, նախ հոչակվում է

Իին Առան ամունը (հայտնի է, որ այս միշտ անտեսված էր) արևելյան թագավորների շրջանում, և մինչև վերջերս պարսից արքունիքում Արցախ աշխարհը այդ անունով է ճանաչվում, որը կազմում էր ամբողջ նահանգի կամ Առան երկրի միջին մասը, Սյունիքից մինչև Կուր, որն այժմ Ղարաբաղ է կոչվում՝ անտառների, ագարակների, այգիների և նրանց սովորների պատճառով: Այժմ այն ոռոսական ինքնակալության իշխանության տակ է, կովկասյան բաժնի մեջ և մայրաքաղաքի անունով կոչվում է Շուշի: Այդ արցախական մասը այժմյան Առանն է կամ Ղարաբաղը, որն այժմ տրոհված է երկու գավառով՝ Զըլաբերդի՝ հյուսիսում և Վարանդի՝ հարավում. դրանք միջնադարյան գավառների անուններն են: Բայց երկրամասի միջին մասը՝ Խաչենը, կոչվում էր և ցարդ կոչվում է Գյուլխատան, որը գրավում է Արցախի հյուսիսարևմտյան մասը, այն է՝ Թարթառի աղբյուրների ավագանը. այժմ այն համարվում է Սլոնյաց երկրի Զանգեզուր գավառի մի մասը: Սրանցից դուրս են մնում նահանգի հյուսիսային և արևելյան եզրերը, որոնք մտնում են Գանձակ և Ջիվանչիր գավառների մեջ. դրանք մենք Ուտիքի մեջ տեղադրեցինք:

Այսպիսով, հիշելով ան, ինչ որ հին ժամանակներում իմացանք գավառների և իշխանությունների մասին, մեզ ցավ է պատճառում երկու-երեք գավառների և իշխանությունների նոր անունները չհնանալը, որի պատճառով էլ մեր աշխարհագրության մեջ Արցախը ստիպված տրոհում ենք ավելի փոքր և ավելի մեծ մասերի ու նրանց հետ՝ ալանում: Եվ ինչքան որ մեզ ծանօթ է և մեր ձեռքի տակ է հին գավառների դասակարգումը, մեր աշխարհագրության մեջ, ըստ մեր կարողության, դնում ենք հին, միջին և նոր գավառներն ու բնակավայրերը:

Հիմն գույքառներ	Միջին	Նոր	Բնակչություն
ա. Կողյօ բ. Բերդաձոր գ. Վայոլունիք	Տանձիք (") Բերձոր, Աղավն (") Շար, Հանդա- բերդ	Այրում Այրում (") Զանգեզոր	Վայկունքի, Ծայ Ականա, Հանդաբերդ Միուամբն, Ղաբնախ (")
դ. Միուամբն ուսուն	Միուամբոր	Չլաքնորդ	Միուամբն, Ղաբնախ (")
ե. Քուտի- Փառնես	Փառնոս, Զավէ	Գյուղիստան	Փառնոս, Զավէ
զ. Մեծիրդմանք	Խաչեն (Վերին), Ծառափերդ	Չլաքնորդ	Գյուղիստան, Զարարձերդ, Մեծիրդմանք
է. Մեծիրանք	Խաչեն (ստորին), Ծառափերդ	Գյուղիստան, Չլաքնորդ	Մեծիրանք, Խաչեն, Կասպատ
ը. Մյուս Հարանդ	Ամարաս, Խաչեն	Չլաքնորդ, Ծուշի	Ամարաս, Ամփերան
թ. Պարզկանք	Խաչեն	Չլաքնորդ, Ծուշի	Ծուշի
ժ. Մողանք Ժա. Հարժեմանք Ժր. Պիսանք	Խաչեն (")		
ճ. Դիզանք	Դիզա Վարան- դին (")	Վարանդին	Դիզանք (Տուզուն)
Ճ. Քոտակ (")			Վարանդին

ՎԱՅԵՐԻՆԻՔ ԳԱՎԱՐ

95. Արցախի նրբորդ գավառը, Կողյօից և Բերդաձորից հետո, որոնք հարկ համարեցինք Գանձակ նաօթանգի մեջ մկա-

դագրել, Վայկունիքը է, որը պարզ կերպով առանձնացված է մյուս մասերից, որոնցից ավելի արևմուտք լինելով, երկու կողմից սահմանակից է Սյունիքին, արևմուտքից՝ Սորք գավառին, որից անջատվում է արցախական Թարթառի և Գեղամա ծովի ավագանեների բարձր լեռների անջրաբետով, հարավից՝ Հարանդով կամ այժմյան Զանգեզորով, իսկ սահմանի եզրից՝ Արցախի Չլարերդ գավառով, հյուսիսից՝ նեղ Քումկուր լեռով, որտեղ վերջանում է Այրում գավառը: Երկիրը հարուստ է բարձրավանդակներով և լեռնաճեղքերով, շրաբքի է, օժոված քնության զանազան գեղեցկություններով, քանի որ ճանապարհորդները արդտեղով առանց հետաքրքրության չեն անցել:

Լեռներից ու բլուրներից բխում են շատ աղբյուրներ ու առվակներ, որոնք հավաքվում են երեք գետակների մեջ, որոնք ել արևելյան սահմանում միանալով իրար, կազմում են Թարթառ մեծ գետը: Միջին գետը հենց Թարթառն է, որը բխում է գավառի հարավարևմոյան ծայրից, Արցախի ամենահեռավոր մասից՝ Մարյալ-Սըռչալ լեռից և, իր մեջ առնելով մանր վտակներ, իջնում է դեպի հյուսիս ու թեքվում դեպի արևելք: Դրանցից առաջինը կոչվում է Խաթի-սու, երկրորդը ձախ կողմից խառնվում է սրան, որն իջնում է հյուսիսից՝ Քումկուրից և Մոավի բարձունքից: Դրա անունը չի նշված, ես կարծում եմ, որ այն Ականա գետակն է, ինչպես որ ստորև կասեմ: Երրորդը կոչվում է Տուդխու-չայ, որը՝ բխելով Զանգեզոր լեռների թիկունքից, աջող իջնում է հարավից դեպի հյուսիս և խառնվում Վերտիշյալ գետակին: Երեք վտակների միավորումից հետո Թարթառը հոսում է հարավից դեպի արևելք և, անցնելով Սիսական, Քուստի-Փառնես, Մեծ Կողմանք գավառների միջով, թեքվում է դեպի հյուսիս կամ ձախ, հոսում Մեծիրանքի միջով դեպի հարավ կամ աջ և Գյուլհատանի Մոլլա Խամայիլ ավանի մոտով դորս է գալիս Զիկանշիր գավառը, ուժիքի դաշտը: Սա Կուրի

ձախակողմյան վտակմերից գրեթե ամենահզորն է և ամենամեծը՝ Արցախի և Ռուսիք գետերի մեջ: Այն այդ կողմերի պատմության մեջ մեր ճախճիմերի կողմից անվանվել է Տրոռ կամ Տրոտուական գետ, իսկ պարսիկների կողմից՝ Թերթեր: Երկրամասի բնական պարմանների համաձայն՝ մեր ճախճիմերը արևմրտյան կողմը կոչել են գի կամ գիհի ծաղի պուրակներ, արևմրտյան կողմը, Տուրիսու գետակի մոտ՝ բաղանիքի տաք ջրեր, որոնց կանորադառնանք ստորև:

96. Այս գտփառի անվան ծագման պատճառը, որը գովում է նաև Վայոնիք և Վայկոնիք, մեզ է հասցրել մեր վիպահայր Խորենացին: Նա նշում է նաև ժամանակը՝ Փրկչի ծննդից 40 տարով առաջ. երբ Տիգրանն ու Արքավագդը կովում էին պահեստինցիների դեմ, «Վայկուն անունով մի պազակ խոռվորյուն է բարձրացնում Հայաստանում և գրավում Ամուր լեռը, և այժմ այդ պազակի անունով լեռը կոչվում է Վայկոնիք»¹¹, որի պատճառով արքան շտապեց վերադառնալ Հայաստան և երկիրն ազատել ավազակի ձեռքից, որը Կովկասի այն կողմերից էր, թե՞ հայոց ճախճիմերից, հայտնի չէ: Ըստ երևույթին, նա երկար ժամանակ տիրել է այդ երկրամասին, և այն կոչվել է նրա անունով, իսկ առաջներում, ինչպես ցոյց է տալիս պառումիշը, այդ լեռները, իրենց բնության համաձայն, կոչվել են Ամուր: Այդ քառը ուրիշներն ել են համարում հատուկ անուն, այն նոր անունով կոչելով, ինչպես՝ օրինակ, Անեցին ասում է. «Վայկուն ավազակի անունով լեռը կոչվում է Վայկոնիք»¹²: Այդ պատճառով թվում է, որ Սյունյաց մի այլ անվանի գալիք էլ կար՝ Վայոց ձոր կոչեցյալ և ոչ թե այդպես կոչվեց

¹¹ Մական Խորենացի, Պատմութին Հայոց, Տիգրիս, 1913, էջ 129:

¹² Մամոն Ամեցի, Հաւաքումն ի գրոց պատմագրաց, Վաղարշապատ, 1898, էջ 50:

այնտեղ Ստեփանոս Սյունեցի եպիսկոպոսից սպանելու պատճառով, ինչպես որ նահանգի պատմիչն է ասում¹³, որովհետև այդ անոնը կա նաև մեր հնագույն նախնիների մոտ: Եվ այդ գավառի առանձին բաժանման պատճառով թ դարի Աղվանից պատմիչը¹⁴ այն կոչում է Վերին Վայկոնիք, որը 830 թ. նվաճեցին բաղանիկեցիք կամ բաղանակացիք, որոնք տասնհինգ տարի ասպատակեցին Բերձորն ու շրջակա գավառները, և նրանց դուրս վոնդեց քաջ Ապումուսեն: Սա հիշատակվում է Բերձոր և Սիսական գավառների միջև, հյուսիսից դեպի հարավ: Այդ բաղանիկեցիք, որոնք տասնմեկ տարի անց նորից են ասպատակում Սիսականն ու Ամարասը, անտարակույս Արցախի և Գեղամա կողմերի բնակիչներն են, և ըստ եղած կարծիքների, ինձ թվում է, որ ամուր գավառի, այսինքն՝ հոչակված Բաղանիքի կողմերից են, որոնք հիշատակվում են այն ժամանակներից: Իսկ այնուհետև այն բաժանվում է ոչ շատ և բազմապիսի բնակավայրերի (վիճակների), ըստ առաջադիմության՝ ավելի մեծ և ամուր շենքերի: Այսպես, արևմտյան կողմը կոչվում է Ծար, արևելյան ընդարձակ մասը՝ Հանդաբերդ, հյուսիսայինը, ըստ իս, Ականան է, և այդ բաժանումը կատարվում է Տրտուի վերոհիշյալ երեք վտակներին համապատասխան՝ անջրպետված լեռների բազուկներով:

ԱԿԱՆԱ, ԾԱՐ, ՀԱՆԴԱԲԵՐԴ

97. Խաչենի տերերի և իշխանների արձանագրություններում, որոնք պահպում են վանքերում, շատ տեղերում նշվում են ԺԳ—ԺԴ դարերի բնակավայրերի անունները: Եվ Ականան պետք է լինի Հանդաբերդի ու Գեղամա ծովի մոտերքը, որով

¹³ Կողման., էջ 322:

¹⁴ ԱՅդ., էջ 340:

ճամաչում են Սոդքի լեռնային ու հարավային կողմերը, և Սոդքի գյուղերի մեջ հիշվում է Ականքը ԺԶ դարի ակզրին: Կիրակոս Պատմիչը¹⁵ ԺԳ դարի կեսին ասում է Սարթախ խանի մասին, որը դարձել էր Զալալ իշխան, որից խլել էին Ականան և Կարկառը: Թվում է՝ սա պետք է լինի գավառի հյուսիսում, և ինչպես որ Զակամի աշխարհագրության մեջ հիշատակեցինք պետք է լինի մինչև օրս հայտնի Կերկեր գյուղը կամ վտակը, որը գտնվում է գավառի հյուսիսում 20 մղոնից ոչ ավելի: Եվ այս ամենից ենթադրում եմ, որ այստեղ, Թարթառի հյուսիսային վտակների հովհաններում, պետք է գտնվի և Ականան, որ ցայծի հեղինակներից ոչ մեկը չի հիշատակել, և արձանագրություններում կամ մի այլ տեղում չի հիշվում, նրանում էլ՝ ոչ մի շենք իսկ թղթերում նշվում է միայն Լեվ-գալե բնորդը վտակի եզրին: որը, թվում է՝ այդ փոքր բնակավայրերի գլխավոր շենքն է եղել, իսկ թե այն ժամանակ՝ ինչպես է կոչվել և այժմ ինչպես է կոչվում, չգիտեմ:

Մրա ելքի մոտ, Զլաբերդ գավառի ծայրին է գտնվու Յան-շախ գյուղը: Մրանց մոտ էլ, իմ կարծիքով, գտնվում և Գլուխ կոչված փոքր բնակավայրը՝ Ականի կամ Մարի մի մասը, քանի որ ինչ-որ հիշատակարանում Փոքր Սյունիքի տեղ Գրիգորը 1312 թ. նշում է իր իշխանության հիշյալ երկրամասը «Փոքր Սյունիքի, Հանդաբերդի, Ականի, Գեղամա ծովակի բարձր լեռները և Սոդքից մինչև Շաղվագա», նրան է միացնու նաև մանր «մեր գավառները», որոնց անուններն են՝ Սոք Գլուխ, Բերդաձոր, Շոխանց» և այլն, և այն: Քանի որ Բերդաձորը համարեցինք Կուրակի վերնահովիտը, հարմար է այստեղ՝ Ականի մոտ կարծել և Գլուխը:

¹⁵ Կիրակոս Գամձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, Երևան, 1981, էջ 858-859:

98. Ծար երկիրը գրավում է Ոսթիսու գետի հովիտը կամ Տրտուի միջին մասը, սահմանակից է Սոդքին և երկուստեք պարագլած է լեռներով. անկասկած հարուստ է այդ վայրը: Վերոհիշյալ բնակավայրերի հետ սա որպես գավառակ չի հիշվում, այլ Սոդքի մի մասն է, իսկ ավանն էլ առանձին է հիշվում: Որ Սոդքը Սյունիքում է գտնվում, աշխարհագիր Վարդանն էլ է վկայում՝ սրանց կոչելով անվանակից. «Սոդքի գավառը Ծարի երկիրն է»¹⁶: Եվ մենք հարմար գտանք այս անունով կոչել ամբողջ երկիրը:

Ընդարձակ Ծար ավանը, որ գրքերում և արձանագրություններում գյուղ և գյուղաբաղաք է կոչվում, գտնվում է գավառի հարավային կողմում, այն վտակների միջն, որոնք Թարթառի միջին մասում են հոսում, հարուստ և արգավաճող մի վայրում, որը դարձել է անշուք և սակավամարդ մի վայր, և որը պետք է եղած լինի այդ կողմերի հին և գիշավոր շենք: Առաջինը Գրիգոր Մագիստրոսն է տալիս գիրի փարոյա եկեղեցու Ակարագիրը. «Ասում եմ քեզ, որ մեր սեփական աղվանական աշխարհում կար! Ծար կոչված ավանը, և ես ինչ որ ասում եմ, կատակ չե. վաղուց վրան աճել է գեղեցկատես գիրին, որից պատրաստված քիչ սյուներ չենք տեսել կոչարանում, հաստ ու ուժեղ, երկար ու գեղեցիկ գերաններ. այն սուրբ Հակոբի վկայարանն է: Տաճարի ամբողջ գույքը կատարյալ է՝ տախտակները, խոյակները, սյուների պատվանդաններն ու գլուխները, դռները, սեմերը և հատակը ասում են, որ գիրի այդ մի ծառից են պատրաստված: Այդ գավառի այն տաճարում տեսել ենք նաև ընդարձակ սրահներ, միջանցքներ, որոնց չենք

¹⁶ Աշխարհագոյց Վարդանայ Վարդապետի, Բրտ. Հայկ Պերպերեան, Փարիզ, 1900, էջ 12:

Բանդիպել ոչ մի տեղ, բացի այդ թագավորական քաղաքից»¹⁷ Աղվանքի մեջ է մտնում և Ծարը՝ այն ժամանակ Արցախը Աղ վանքի տիրապետության տակ լինելով պատճառով, որին, ըստ արձանագրության վկայության, տիրում էին Խաչենի իշխան Շերը ԺԳ—ԺԴ դարերում, ինչպես որ ասում է Գրիգորի և Դո փի որդի Հասանի մասին, որը լինելով այդ կողմերի «և բազմա թիվ այլ գավառների իշխանը, ամենից շատ սիրում էր Ծա գյուղը՝ քաջ հայրենիքն ու պարգևները, որոնք արյան գին են՝ տրված հայոց թագավորների կողմից»։ Պետք է ասել, ո նա այն ոչ միայն սիրում էր, այլև գեղեցկացնում էր շինություն Շերով՝ իրեն գործակից և եղբայր ունենալով Հովհաննես արք Եպիսկոպոսին, որը Հաղպատի առաջնորդն էր և շատ շենքն էր կառուցել այնտեղ։

99. Սա ըստ Թաղեկի վանքի արձանագրությունների «չի նեց Գետամեջ սուրբ վանքը», որը նոյն Ծարի վանքն է ավս նի հարավում՝ գեղեցիկ մեծ եկեղեցով, որը շատ հին է, և նրա տեղի ու շինության մասին վկայում է արձանագրությունը. «Ա: ժամանակ, երբ թաթարները տիրել էին շատ երկրների, մինչ օվկիանոս մեծ ծովն ու Ստամբուլը, Պոնտոսից մինչև Եփրատ գետը տիրելով գոռողարար, մեծ հարկեր էին պահանջում՝ և՛ ղություն պատճառելով բռորին, մեծերին ու փոքրերին մաս նելով մահվան ու գերության։ Տեր Հովհաննես Դոփյանց, խոր ծովկ, տկար և նվաստ հոգի, այն ժամանակ, երբ մենք նեղության մեջ էինք, մեր նախահայրերից մեզ հրաման հասավ գնա մեր առաջին հայրապետների արծողը՝ հոչակված Հաղպատ վահ քը և դարձի բերել մեր հարազատ ավագ եղբայր, հոչակվող քաջ զորավար Հասանի հայրենի և սեփական տունը, եկեղեւ ցում և քահանաներին սիրող Գրիգորին, բարեհաւ

¹⁷ Գրիգոր Մագիստրոս, Թղթերը, Աղքամադրապոլ, 1910, էջ 221:

բազ իր տիկին Աստիային, որը Սյունիքի կողմերի իշխան, մեծ կոմ Տարայինի՝ դուստրն էր: Եվ մենք նայելով ձորակներին, ուր այստեղից, այնտեղից հոսում էին ջրեր, տեսանք որ նրանց միջև մի գեղեցիկ բլրակ կա, ևս հավանեցի, մտա անապատ ու սկսեցի կառուցել մի մատուու: Եվ այդ նպատակի համար եկավ գալքառի իշխան, մեր եղբորորդի Գրիգորը, որն իշխում էր նաև շատ այլ կողմերի և կամեցավ կառուցել սուրբ Աստվածածինը, որպես միջնորդ մեզ և բոլոր քրիստոնյաների համար: Ես Տեր Հովհաննեսի շինության սկզբը դրեցի Զժ (1261) թվին»:

Իր դիրքի համաձայն ել ստացել է **Գետամեջ** անունը, որտեղ վաճքից առաջ եղել է Վաղեմի մի շեն, քանի որ Գեղարքունի (Մարի մուտքից մոտ 20 մղոն հեռու)՝ այդ կողմերի վրա իշխող Վաճեվանքի արձանագրության մեջ Շապոսի Բագրատունին ասում է, որ 903 թ. Վաճքին է տրվում **Գետամեջը** այլ չորս գյուղերի հետ միասին: Արձանագրությունները միշտ այս անունով են հիշում վաճքը և ոչ թե **Մարից**: Օրինակ, Խորթի կամ Թաղեի արձանագրություններում ասվում է Հովհաննեսի եղբայր Գարեգինի թոռ Մարգսի մասին, որին տրվել են շատ վաճքեր «գեղեցիկ զանգակներ... (և) Գետամիջում՝ Մար գյուղաքաղաքում, Եկեղեցու շուրջը կան տոհմի իշխանների խաչազարդ գերեզմաններ, ինչպես որ ապօռ է Խորթի արձանագրությունում. «Գետամեջը մեր գերեզմանատունն է, մեր պապերից մեզ մնացած», և 1430 թ. Սայտի թոռը՝ վերոհիշյալ Մարգսի որդին տաճարի դուռը մի մեծ խաչավեմի վրա արձանագրում է. «Աստծու օգնությամբ ես՝ մեր ազգի մեծ իշխան, քաջ և հաղթող զորավար պարոն Շանշի որդի Սայտիս, Փոքր Սյունիքի Ականի, Հաթերքի, Հանդարերդի և Գեղամա ծովակից մինչև Շաղվանք տեղերի տերս, ՊՀթ (1430) թ. կանգնեցրի մեր հայր Շանշի խաչը. ովքեր որ երկրպագում են, թող՝ աղոթքների մեջ հիշեն»:

Այլ արձանագրություններ չեն հշում, և ոչ մի առաջնորդ

չի հիշվում: Եվ թվում է, որ երկար ժամանակ շեն չի մնացի որովհետև ԺԵ դարի Կեսին Խոլոֆի վանքի արձանագրություն Ըերում իշխանները (պայազատները) վկայում են, որ այդ ժամանակ և՛ դրանում, և՛ Խաթրի «վանքերում մարդ չկար, որ առաջ կար և շեն էր պահում»: Եվ տոհմը, որ պատեղ մինչ ութ սերունդ ցուց տրվեց, դրանից այն կողմ չի հիշվում այս տեղ, այլ կրիշենք Խաչենում, նաև այլ իշխանների, որոնք Խաչենի շառավիդի ճյուղերից են, որոնք տիրել են Արցախի արև մրտյան և հարավային կողմերին: Գյուղաքաղաքի անունը հղուակվեց, որը բնիկներից մեկը ԺԶ դարում կոչում է Փոքր Սյունիք, ինչպես և Խաչենը:

100. Հետագա դարերում Մար երկրից և ավանից դուրս եկան անվանի շատ մարդիկ, ինչպես՝ Հովհաննես Վարդապետ ԺԶ դարում, որն ապրեց Թաղեկի վանքում, մեռավ 1583-ին քաղվեց Սյունիքի Վասակաշենում: Նրան անվանակից և ժամանակակից Հովհաննես Վարդապետ Մարեցի պատմիչը, որ իր ժամանակի անցքերը պատմում է մինչև ԺԶ դարի վերջն տարին, նրա պատմության մի մասը տպագրվել է Առաք պատմիչի Պատմության հետ, իսկ մնացած մասը մեզ անձանոթ է: Մատթեոս Սարկավագը՝ հայկական տպագրության հաստատման համար քրոնացան վաստակավորներից մեկը, ԺԶ դարի կեսին, 1655 թ. գալով Եվրոպա և դեգերեկով Վեճետիկուու Հոռոմում, ձեռնարկում ու Ամստերդամում կառուցում տպարան, որը բարգավաճման հասցրին Ուկանյանները, որու հետև անժամանակ մեռնում է Մատթեոսը, 1660-ին:

1250 թ. Մարում սկսում է գործել Դավիթ անունով և խարերա, մի այլանդակ մարդ, որը «չքավորներից և աղքան ներից էր, պահում էր նրանց ջրաղացը ...և դրանով կերակրու իր կնոջն ու որդիներին...: (Սա խարսխելով դևից)՝ սկսում քարոզել, թե Քրիստոսը երևաց իրեն և ասաց, որ ինքը պես

Է փոխի աշխարհը և քժշկություն ամի: Նրան միացան ուրիշները և սկսեցին տարածել նրա համբավը՝ նրան կոչելով Դավիթ միայնակյաց ու սքանչելագործ: Եվ բռնությամբ խելով նրա տան ձիթահանքի գերանը՝ բարձր խաչ պատրաստեցին, տեղեցին եկեղեցու դռանը, մորթեցին զվարակ (արջառ) և նրա մսից, ունորմերից, խաչի տաշեներից, ջրաղացի կորեկի հատից, որպես օրինության Աշխարք, տալիս էին բոլոր ոլխտավորներին, որոնք գալիս էին զանազան կողմերից: Նույն քանարկուն, որ Առողջության նրան, դրդեց ամբողջ գավառին՝ տղամարդկանց, կամանց, երեխաներին, երեցներին, ազատ մարդկանց, Բիշվաներին, ցավագարներին այն համբավի համար գնալ նրա մոտ, առաջինը ինքը կեղծավորելով, ոչ մեկին դեռաքքիստոսին չեր նմանեցնում: Նա այսպես էր քարոզում. Ո՞վ եմ ես, մեղավոր մի աղքատ, բայց Քրիստոսը ինձ հրամայել է քարոզել՝ երկուշարթի օրը պաս պահեցեք, հայրոյանք | մի տվեր, եկեք, համբուրեցեք ինձ, և թող ներվեն ձեր մեղքերը մինչև ձեր յոթերորդ սերունդը»: Հատ տարբեր տեսակի հիվանդությունների՝ անում էր նաև այլ անմտություն ու խարեւություն, որոնցով «բոլորի միտքը իր կողմն էր գրավում, և ալմքան մարդ էր հավաքվում նրա մոտ ծողովի, որ մինչև անգամ տեղը չեր բավականացնում: Եվ քանի որ ամառվա ժամանակն էր, մարդիկ, դուրս գալով դաշտերն ու սարերը, գիշերը այնտեղ էին մնում և կատարում | էին զանազան շարիքներ..., և շատերը գնում էին ընծաներով, ոսկով, արծաթով, զվարակով, ոչխարով..., այլ երեցներ եկան և միացան նրանց՝ հարստության տիրանալու նպատակով: Մարդիկ ծառայում էին նրան, լվանում էին նրա ոտքերը և ջուրը շաղ տալիս իրենց ու ծողովրդի վրա...», որը լսելով Վանական մեծ Վարդապետը, նրա աշակերտ, այդ դեպքերը պատմող Կիրակոսը և ուրիշներ, զգուշության ու կշտամբանքի գիր գրեցին, իսկ Տեր Գրիգորիս եպիս-

կոպուր՝ Դադիվանքի առաջնորդը, եկավ «շատ քահանաների հետ այն գյուղը, քանի որ այն նրանց թեմի մեջ էր մտնում, խաչով, ավետարաններով և գիշերային պաշտամունք կատարելով, խարբած մարդուն կանգնեցրին մեջտեղում, որպեսզի թերևս նրա միջից դուրս ելնի պիղծ ոգին: Եվ երբ նրան հարցում էին, թե ինչ է տեսնում, ասում էր, որ երբ բերանքսիլիվար ընկնում է երկրի վրա, երկրից [աստված]՝ իրեն է երևում և խոսում իր հետ: Ապա եպիսկոպոսն ու երեցները վերցնելով խաչը, որը տնկել էր խարերան, կամենում էին ջարդել: Շարժվեց ամբողջ բազմությունը և սրերով ու դագանակներով կամենում էր սպանել նրանց, իսկ նրանք, դուրս գալով ամբոխի միջից, անեծքներով խիստ նզովում էին հանդգնողներին: Նրանցից ոմանք զղացին, գնացին և աղաչեցին եպիսկոպոսին՝ արձակել իրենց անեծքի կապանքներից: Եվ այն մարդուն տվեցին նրանց ձեռքը: Եվ երբ տանում էին նրան, հանդիպեցին գառնեցիք, որոնք գալիս էին մեծ դռնից, այն մարդը նրանց աղաչեց, որպեսզի նրանք իրեն ազատեն եպիսկոպոսի ձեռքից, քանի որ իրեն գառնեցի էր համարում և նրանց ազգակից: Նա ժողովրդի առաջ ասում էր, թե ինքը Արշակունիներից է, հետևաբար իր որդիներից մեկը պետք է լինի թագավոր, իսկ միուսը՝ կաթողիկոս, և նրանց վրա պետք է կատարել սուրբ Սահմակի տեսիլքը: Այնուհետև եպիսկոպոսը այն մարդուն տվեց նրանց և երդում պահանջեց, որպեսզի նա այլևս չմոլորեցնի մարդկանց, առա այսպես հազիվ վերացավ չարը»¹⁸:

101. Մարի հայրավում նշվում է միայն Ծիպիլ գյուղը, որը պետք է լինի մենաստանի մոտ, և նրա անունով էլ պետք է կոչվի Խոդիսու գետակը, իսկ հյուսիսում, գետի ձախի կողմում՝ Գյունեյ-Բեյի արևմտյան կողմում, Քելշդաքն է: Նրա հյուսի-

¹⁸ Կիրակոս Գանձակերի, էջ 321—328:

սային կողմում Քելվաճիրն (‘) է, որից հյուսիս՝ Սերֆինասը, սրանից արևելք, գետի աջ կողմում՝ Չիրքինը, որոնց մասին ոչ մի տեղ չի ավանդված: Ինձ՝ թվում է՝ այդ տարածքում պետք է լինի ոհին Հղերկս գյուղը, ուր է դարի սկզբին Գեղամա երկրից եկավ ոմն ճգնավոր Հովսեփը, ծերունի եախակոպս Միհրի օրինությամբ եկեղեցի շինեց և այնուհետ տեղավորեց սուրբ Ստեփանոսի, Գևորգի, զորավար Անդրեյի նշանարքները, որոնք Տանձիքի ճգնավոր Մխիթարյան բերեց Երուսաղեմից ու Տորոսից: Դրանց վրա Հովսեփը ավելացրեց նաև Հովհաննես Մկրտչի նշանարքները, որոնք բերել էր Գեղարքունիքի Պուր Վանքից: Եվ վկայարանը, ըստ Աղվանքի պատմիչի տեղեկությունների¹⁹, շինեցին ոմն Փոքրիկ անունով հյուսնը և նրա որդի Հովհաննեսը:

102. Հանդաբերդում, որն ընկած է Տուդխոն գետակի ընդարձակ հովտում, հարավարևմտյան կողմերում և աղբյուրների մոտ, Աշուում են Պաշտիպելի և Շեքերեմ գյուղերը, իսկ հարավարևելյան կողմում, հարավից դեպի հյուսիս գնացող հոսանքների մոտ՝ Գալապունը, Խրզան կամ Խրծան, աշից՝ Հիրխիջևանը, ձախից, այսինքն՝ արևմուտքից՝ Ասերիխը, Քյապեպաշին, Չայքենդը, Հաճիստմլուն: Մրանց մոտ են գտնվում տաք ջրերի անվանի բաղանիքները, որոնք նշում է Ապիքերմ (ջերմաջրեր) անունով պարսիկ ոմն աշխարհագիր. Դրանց տեղը նշում է Կիրակոսը Դավիթ խաբերայի պատմության մեջ, երբ Ծարի մասին ասում է, թե այն պետք է լինի «Հանդաբերդի մոտ, որտեղ Զերմուկն է»²⁰: Թ դարի հնագույն պատմիչը ևս՝ նշում է նույնը և նրա մոտ էլ՝ Հաճուն, որը Վայկունիքում է, մեկ գույղ էլ կա այս անվամբ, քանի որ Աստրաներսէին՝ Սահլ Սյունի Հայ-

¹⁹ Հմմտ., Կղնկտ., էջ 280—282:

²⁰ Կիրակոս Գաճակիսցի, էջ 322:

կազմի որդո՛՝ Աղվանից հարստության ժառանգ Ապրամինի հետ փեսայանալու մասին ասում է. «շինում է Հանդու բերդը և իր ապարանքը, Վայկունիք կոչված գյուղում, որտեղ գըտնվում են արքունական բաղանիքները»²¹: 900 տարի հետո Վայկունի ավագակի դաստակերտը կամ գահը փոխելով Սյունի-Աղվանքի իշխանության նոր աթոռով՝ նա երկար ժամանակ չկարողացավ վայելել խաղաղության մեջ, քանի որ Բուղան այլ իշխանազուների հետ միասին նրան եղ գերի տարավ Սամանա, որտեղից շատ տարիներ անց նա վերադարձավ: Երկրամասի պայազատները մինչև ԺԵ դարի Կեսը, ինչպես ցուց տըր վեց Սալտինի արձանագրության մեջ, կոչվում են նաև Հանդարերդի տերեր: 1271 թ. Գանձասարի արձանագրության մեջ գրում է նաև Հանդարերդի ոմն Սասնան՝ Ավեր տալով վաճառին իր կին Մահանի հիշատակին: Այժմ այդ բերդի տեղը չի նշյում, բայց ես կարծում եմ, որ այն պետք է լինի Զայքենդի մոտ, այսինքն՝ Վայկունիք գյուղը:

ԲԵՐՁՈՐ, ԶԱՎԵ, ՔՈՒՍԻ-ՓԱՌՆԵՍ, ՓԱՐԻՍՈՍ ԳԱՎԱՌՆԵՐԸ, ԶԵՎԱ ԲՆԱԿԱՎԱՅՐԸ (ՎԻՃԱԿ)

103. Կուրանի ձորահովտի արևմտյան կողմը՝ Կուրակի պատսպարանը, որը կազմում է Մոռավ լեռան արևելյան կողմը կամ Այրում և Զլարերդ գավառների անջրպետը, իմ կարծիքով, հին Բերդաձոր գավառն է, թեև բազմիցս ասացինք, որ Այրումի մեջ է մտնում, բայց չենք կարծում, թե նա ամբողջովին ամփոփվում է նրանում, քանի որ Աղցախի հին ոչ մի այլ

²¹ Կոմիտ., էջ 840:

գավառի մեջ հնարավոր չկ այն տեղադրել, քան Բերդաձորի, որի անունն էլ պետք է բխցնել տեղի բնությունից, բազմաթիվ ամրոցների ու խոր ձորերի քարափների առկայությունից, բայց աշխարհագրի²² շատ օրինակներում և պատմիչների մոտ Բերձոր է անվանված, որն այլ իմաստ է տալիս՝ արգավանդություն։ Մակայն կարծում եմ, որ այն հնչյունական կամ բարբառային աղավաղման արդյունք է։

Հստ Խորենացու, այն պետք է լինի Վայկունիքի մոտ, նրան կից, որը Աղվանքի աշխարհագրության մեջ ներկայացվում է ավելի երկար ձևով։ Այդ նույն բանը հաստատում է նաև Աղվանքի Պատմիչը՝ այն դասելով բաղանքեցիների կողմից նվաճված գավառների շարքը։ «Վերին Վայկունիքը, Բերձորը, Սիսականը և այլն»²³։ Սրանք գավառների նվաճումից առաջ, 830-ին ասպատակելով «սրերով ու նիզակներով կոտորեցին Բերձոր գավառի ավանները՝ Ուտեցը, Կառնակաշը, Հակարին, Տափարը»։ Այդ պատճառով Ստեփանոս Արթասաթը բերեց Բարան բոնակալին և կոտորեց նրանց, բայց իրեն ել դավեցին։ Մակայն դրանց անունները կամ տեղը ինձ ծանոթ չեն։

104. Երկրամասի ելքի կողմում նշանակված կ' մի փոքր գավառ, որը հնում կրում էր Զավե անունը։ Այն Խորենացին չի հիշատակում, այլ տեղադրում է Աղվանքում, միացնելով Հայատանից, Ուտիքից, Արցախից գրաված քանի կամ քանչորս գավառներին։ «Ծիկաշեն Գարդման, Կողյօ, Զավե, Քուատի-Փառնես և այլն»²⁴, որը պատմության մեջ ոչ մի անգամ չի հիշատակվում, այլ մինչև այժմ հայտնի է Զեյվա անունով և պետք է իմնի նույն կողմում, Ղարա-չայ կամ Կուրան գետի մոտ։ Այն

²² Հմնո., Մ. Խորենացի, Մատենագրութիւնք, Վենետիկ, 1843, էջ 609։

²³ Կղմկո., էջ 327։

²⁴ Մ. Խորենացի, Աշխարհացոյց։

հանգամանքը, որ այժմ էլ այդ գավառը ղնկած է նեղ շերտով, ինչպես հնում, վկայում է նրա՝ Քուստի-Փառնես մեծ գավառի մի մասը լինելու մասին: Այն պետք է գրավի հիշյալ գետերի հովիտը, որը և հաստատվում է պատմիչների կողմից. այն դրսվում է նոյն գավառներին կից: Այսպես, օրինակ, այդ բանը հաստատվում է վերոհիշյալ աշխարհագրի և Աղվանքի պատմիչի կողմից²⁵: Նա Սահմակ Անադայի մասին ասում է, որ Թ դարում նա տիրել է Գարդման և Քուստի-Փառնես՝ գավառներին, քանի որ այն ժամանակ Գանձակը ամուր և անվանի պետություն չէր, և ընդարձակ Գարդման գավառը իր տիրապետության տակ էր առել նաև այժմյան Գանձակի գավառը, որին հարավից սահմանակից է Քուստի-Փառնեսը, արևմուտքից՝ Մեծ Կողմանքը: Եվ «Միայել եպիսկոպոսը Մեծ Կողմանքի և Քուստի-Փառնես հահանգի», այսինքն՝ այդ երկու գավառների, որպես մեկ ամրողության, եպիսկոպոսն է: Է դարում այդ տեղանունը նշված կա այդ տարածության և մեծ իշխանության մեջ:

105. Այս գավառը առավելապես ծաղկում ու հզորանում է. Ժ դարում, է՛լ ավելի հոչակվելով ԺԴ դարում, բայց տակավին ոչ թե Քուստի-Փառնես, այլ Փառիսոս անունով: Անկախ անունների նմանությունից կամ տարբերությունից, պատմական նշաններից պետք է ենթադրել, որ այն միևնույն գավառն է: Քանի որ Վարդան Պատմիչն ասում է, թե Մամ տիկինը եկել է Փառիսոսի իշխան Գրիգորի մոտ և նրանից խել Ծամբորի գավառը²⁶, որն իր տեղում Բիշեցինք: Դրանից էլ հայտնի է դառնում, որ այն Փառիսոսի մի մասն էր կամ էլ նրան կից

²⁵ Կղմկո., էջ 341:

²⁶ Վարդան Վարդապետ, Հաւաքոսն պատմութեան, Վենետիկ. 1862,
էջ 100:

Էր: Միսիթար Գոշն ասում է, որ Գանձակի մեծ երկրաշարժի ժամանակ շարժվում են շատ տեղեր «Փառհսոսի և Խաչենի գավառներում»²⁷, որից պետք է ենթադրել, որ Փառհսոսը ընկած էր Գանձակի և Խաչենի միջև: Ասողիկը Գագիկ Ա-ի մասին ասում է, որ նա տիրել էր «Փառհսոսի, Խաչենի, Վայոց ձորի սահմաններից սկսած»²⁸, որն սկիզբ է առնում արևմուտքից՝ Վայկոնիքից և, ձգվելով Խաչենին զուգահեռ, հասնում է երկրամասի սահմանին: Եվ նոյն ինքը այլ տեղերում²⁹ ասում է երկրամասի թագավորների վերացման մասին՝ Գագիկի (որը տիրել էր այդ վայրերի սահմանամերձ շրջաններին) և Գանձակի տիրակալի Փատլունի մասին, որոնք կովելով միմյանց դեմ, մեկը մյուսից խլում էր երկրամասը: Դա ևս ապացուցում է, որ այդ երկրամասն ընկած էր այդ երկուսի իշխանությունների միջև: Փառհսոսի այդ թագավորները նոյն Աղվանքի թագավորներն են՝ Սյունյաց ազգականները, որոնք ժարի կեսին կրկին փայլեցին արքայական փառքով: Իրենց անվանը նոր փառք ավելացրին Սենեքերիմ և Գրիգոր եղբայրները, որոնք մահացան 1003-ին «և նրանց երկրամասը կովով իրար միջև բաժանեցին Հայոց Գագիկ արքան և Գանձակի ամիրա Փատլունը», որը, ըստ Վարդանի, բռնեց Փիլիապեին՝ իր քարերար Գրիգորի որդուն, հոր մահից հետո սպանեց նրան և ալլաջիսով տիրեց երկրին³⁰: Սակայն նոյն ցեղից կրկին բողբոջեց իշխանների և թագավորների տոհմը Աղվանքում և Խաչենում, ինչպես ցոյց կտրվի առաջիկայում: Եվ դրանով իսկ շատ պարզ կերպով

²⁷ Ակիշան Պ. Հ., Հայաստանում, Վեճատիկ, 1801, էջ 861:

²⁸ Ստովանոս Տարօնեցի, Պատմութիւն տիեզերական, Պետերբուրգ, 1885, էջ 258:

²⁹ Անդ, էջ 283:

³⁰ Վարդան Վարդապետ, Հաւաքումն, էջ 100:

ապացուցվում է, որ այլ էին Փառհսոսի Բարստության թագավորները, և այլ՝ Սյունյաց Բաղա Բարստությանը, թեև նրանք խնամիներ էին և սերում էին Առանյան նույն ցեղից: Եվ երբ նրանք նահանջեցին Խոչեն, Փառհսոսը Գանձակի տերերի իշխանության տակ ընկավ և ԺԱ—ԺԲ դարերում այն հիշվում է որպես այդ նահանձի մի մեծ մասը: Այստեղից դուրս եկան հոյսկապ մարդիկ՝ Աղվանքի մի քանի կաթողիկոսներ և տաղանդավոր Հովհաննես Սարկավագ Վարդապետը:

Վրաց պատմիչը ավելի վաղ, այն է՝ մեր Արտաշես Արշակունի արքայի օրոք, հիշատակում է Փառհսոսի դուռը, որից դուրս ելան, ասում է, վրացիները և կովկասյան ասպատակները ու Վանանդը, Բասենը, Նախիջևանը ավերելուց հետո, անմիջապես անցնելով Կուր գետը, գնացին Կամքեջ³¹: Բայց ես չգիտեմ, թե ինչ տեղի է համապատասխանում այս դուռը: Այդ հին գավառները կամ Կուրանի հովտում գտնվող մի մասը այժմ գտնվում են Չրելրդ մեծ գավառի հյուսիսային կողմում և համարվում են առանձին բնակավայրեր (Վիճակ), օտար լեզվով Իկիրմիտեօրք (քանչորս): «Նրանում նույնքան գյուղ լինելու պատճառով», դրանց թվում են նաև Զեվան կամ Զեյվան և մեզ ծանոթ հին ու նոր նշանավոր շատ տեղեր:

106. Աշխարհացուցում Մովսի արևելյան ստորոտներում նշվում է նոր Պուպանըգ մենաստանը, որը, չգիտեմ, կոչում են նահատակված հավատացյալ Թաթարի անունով, թե՝ մի այլ կապակցությամբ, կամ ի գուցե աղավաղված է այդ անունը: Նրա մոտ, լեռների ստորոտներում, Կուրակի Վտակների մոտ են գտնվում Պուպուգը, Մոնաշիտը, Էրգեն և այն, որոնք, թվում են, քանչորսից են, որոնց մի մասը ավերակ է ու անմարդաբնակ: Դրանք գոյություն են ունեցել անցյալ դարի վերջին և դարիս

³¹ Զուանշէր, Համառու պատմութիւն Վրաց, Վենետիկ, 1884, էջ 82:

սկզբին, որոնց տիրում էին հայկական առանձին իշխաններ (մելիքներ), և ցարդ հարտնի է Փրիդոնյանների անվանի տունը:

Սրանց մոտ, ավելի հեռու լեռներում, Կուրակի և Կուրանի անջրպետներում է գտնվում Բերիս գյուղը, որ, կարծես, Փառիսոսի բուն տեղում է, որի անունով էլ այդ կողմերում ասվում է այժմ ամայի քաղաքի տեղը: Հերի մոտ այս անունով քաղաք կամ ավան չի հիշատակվում, նպատակարարմար է այն կարծել գավառի անունից և այդտեղից էլ՝ Սարկավագը: Բայց նրանք ժ դարից հիշում են Փառիսոսի վանքը, որի կործանման ժամանակ առաջնորդն էր Պետրոս Վարդապետը: Նա ընտրվեց Աղվանիքի կաթողիկոս և տասներկու տարի անց «հրաժարվեց աթոռից, և նրան հաջորդեց Փառիսոսի վանական՝ տեր Մովսեսը»³²: Եվ մինչև օրս այն ճգնավորների ամայի մենաստանն է:

Բերիսից հյուսիսի է գտնվում Ռելյադը, արևելքում, Կուրանի ձախ ափին՝ Ղարաշինար մեծ գյուղը (Սև Սոսի), աջից՝ Ղարա-յաքան, Բերիսի հարավ-արևմուտքում, նոյն Կուրանի մոտ՝ Ագճա-քենդ երկու գյուղերը, որոնց մոտ է գտնվում Մանասրեկ ավանը, հյուսիս-արևելքում, Չրբերդի ու Ծևաճիրի սահմանամիջում՝ Զեյվան կամ Զեյվալը: Այն ընկած է Կուրանի աջակողմյան մի վտակի մոտ, մի արգավանդ վայրում, որը իր անունով էլ կոչվում է, և դրանից էլ ծագում է գավառի Զավեհին անունը:

Աշխարհացույցում այսքան բան է նշված Փառիսոսի հյուշակավոր գավառի մասին, որի փառքն ու անունը ավելի հին են, քան նախորդ նշվածները:

107. Այս բնակավարի հյուսիսային կողմում, Կուրակ գետի մոտ պետք է փնտրել Զարդոնի դաշտակի տեղը, որտեղ նահատակվեց Ս. Եղիշե առաքյալը Գիսից գալու ճանապար-

³² Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 189:

Բին. «Եղցամոլ կուպաշտների գոհարանի տեղում նահատակվեց, և հայունի էլ չէ, թե ում կողմից կատարվեց (նահատակության) գործը: Եվ այնտեղ, մահապարտների փոսի մեջ ընկավ նրա պատվական նշխարքը և ծածկվեց այն տեղում, որը երկար ժամանակ Հռմենք է կոչվում»³³: Հայսմավորք գիրքն ասում է, որ ոչ թե նշխարքները, այլ հենց ինքը՝ սուրբը իր մի աշակերտի հետ միասին «ընկավ մի շատ խոր և թունավորաբնակ փոսի մեջ՝ մարմնով շատ այլ շարագործների հետ»: Նշխարքների մասին ասում են, թե դրանք հայտնի են եղել Վաշագանի Ժամանակներից, իսկ ըստ Պատմիչի «շատ ժամանակ անց աստվածական մարդկանց տեսիլք է երևում, և մի խումբ գաղիս է փոսի մոտ ու այնտեղ տեսնում իրար վրա կիտված շատ ուկորներ: Նրանք առհասարակ տարակուսեցին, բայց դիզեցին և գիշերները աղոթքներով հսկեցին այն: Եվ առավոտյան մեծ երկրաշարժ եղավ, և այնտեղ եղողները ընկան գետնին: Անապատում բարձրացավ ուժեղ քամի և անսուրք մարդկանց ուկորները սփռեց ամբողջ դաշտով մեկ, իսկ տեղում մնացին միայն առաքյալի նշխարքները: Ուտեկան գլուխի մեծահարուստ ուն Ստեփանով քահանան հափշտակեց նրա միայն գլուխը, աճապարելով նստեց իր երիվարն ու հեռացավ: Երբ բազմությունը ընկավ նրա ետնից, մթամած մառախուղը փայլատակումներով նրանց միջից անցնելով, սարսափեցրեց նրանց, որոնք վերադարձան հավաքատեղի: Տեսիլքով հայտնված սուրբ Եղիշայի նշխարքները տարան, տեղավորեցին Ուտեկան ավանում, որտեղ դրվեց նրա գլուխը սուրբ քահանա Ստեփանոսի ձեռքով: Այնուհետև այնտեղից տեղափոխեցին Ներս-Միհրի սուրբ վանքը (Ուխտ), որն այժմ կոչվում է Զրվածիկ, որը նոյն ինքը Եղիշա առաքյալն է՝ ի փառս ամենակալ տեր Աստծու:

³³ Կոնկու., էջ 10—11:

Երկար ժամանակ անցնելուց հետո բարեպաշտ Վաչագանը Եղիշաբի Աահատակության փոսի վրա հուշայուն կանգնեցրեց: Եվ արքայի սենեկապանը, առանձնանալով այնտեղ, իր կյանքին վերջ տվեց այդ հուշայան վրա»⁸⁴:

108. Այդ փոսի տեղը, այն է՝ Հռմենքը կամ Աղվանքի խոր Վիրապը այժմ չի հիշվում, բայց Ուռեկանն ու Զրվշտիկը հայտնի են: Առաջինը Հռոիկ է կոչվում, որը գտնվում է արևմուտքում, Զեյվայից ոչ շատ հեռու: Այն Ուռեկն է, որը պահել է մին անունը և ոչ թե այն ծագում է հյուր եկ ձնից, ինչպես կարծում են տեղացիները, որպես թե այնտեղ գիշերով հյուրընկալվել է Վաչագան արքան: Ինչպես որ անհայտ են սրբի Աահատակության հանգամանքները, նոյնպես և անհայտ է նշխարքի առաջին գյուտի ժամանակը: Թվում է՝ Վաչագանի ժամանակ կամ նրանից հետո այնտեղ կառուցվում է Գտավանքը, այսինքն՝ Գյուտի վանքը: Գյուտը եղել է Վաչագանի օրոք, ինչ-որ մեկի կարծիքով՝ 489 թ. և սեպտեմբերի 29-ին՝ ըստ Հայսմավուրքի: Սառում են՝ Գյուտ է կոչվում այն գյուղը, որտեղ Վաչագանի ժամանակ հայտնվեցին նշխարքները. դա հիշում է նաև Գյուտ վանքի վանահայրը Եղիա կաթողիկոսի ժողովում, Աղվանքում. արդյոք սա վերոբիշյալ Պուպանք վանքը չէ:

Հոռիկում մինչև օրս կանգուն մնացել են 1279 թ. կառուցված մի եկեղեցի և 1284 թ. կառուցված ժամատունը, ինչպես որ ցուց են տալիս արձանագրողները. մեկը գրում է. «ՀԻԸ (1279) թվին, տեր Ստեփանոսի քահանայության օրոք. այս եկեղեցին կառուցող տեր Հովհաննեսին, իր ծնողներին, եղբայրներին հիշեցնք հանուն Քրիստոսի»: Մյուսը գրում է. «ՀԼԳ (1284) թվին, աշխարհակալ Ապաղա խանի տերության, տեր Ստեփանոսի հայրապետության և Նորադեմի, Սրադեմի, Գարապիշինի իշխանության ժամանակ, ես՝ տեր Հովհաննեսս,

⁸⁴ ԱՅԻ, Էջ 11—12:

շիմեցի գավիթը՝ ի հիշատակ ինձ, իմ ծնողների և եղբայրներից։ Եկեղեցու շուրջը կան տոհմիկ մարդկանց գերեզմաններ, որոնց թվում նաև Բեկլար իշխանները, նրա մոտ է՝ վերջին ժամանակներս նշանավոր մարդու՝ Մելիք Սույամի քարաշեն ապարանքը։ Եկեղեցու սահմանում կան նաև բազում այլ շենքեր։

109. Գտավանքից պակաս չեն ներս Միհրի վաճքը, որը կոչվում է Ներսմիհրական միաբանություն (ոլստ), որը Վաշագանը տեղափոխեց սրբի Աշխարքները, որի հետևանքով էլ նրա անունը ընդհանրապես **Ս. Եղիշե** է կոչվում։ Ինձ թվում է՝ Ներս Միհր իշխանը վաճքը կառուցողն է, և յերևս երկար ժամանակ վերակացուներ նշանակվեցին նրա ցեղից այդ տեղի համար։ Այդ է պատճառը, որ նրանք կոչվում են վաճքի վանահայրեր, ինչպես, օրինակ, սրբազն Քշիկը՝ Եղիա կաթողիկոսի օրոք, Ը դարի կեսին, Գտավանքի վանահայրը և ուրիշներ։ Այն մասին մեզ քաջ հայտնի են դարձնում Աղվանքի կաթողիկոս Սիմեոնի այն կանոնները, որոնք սահմանեց Եղիան, ըստ որի «շատերից տրտունջ եմ լսում, թե շատ տեղերում եկեղեցիներին վաճականությամբ հանդերձ զինվոր՝ մարդիկ են տիրում, որոնք իրենց չար գործերի պատճառով արժանի չեն եկեղեցի մտնելու, որը մնաց եկեղեցական հասույթն ու հացը ուտեղու։ Այդ մասին էլ Ներս Միհրի վանահայր սրբազն Քշիկը գրել է, թե աղվանից իշխան Վարազ Տրդատը մի փոքրիկ գյուղակ է տվել սուրբ Խաչին՝ սպասավորելու իր հոգու փրկության համար, իսկ այժմ Փուսան-Վեհ անունով հեծյալը, անառակ կյանք վարելով, գրածը մեջտեղ է բերում, թե Աղվանքի իշխանը իրեն է տվել այդ եկեղեցին վաճականությամբ, որպեսզի ինքը հոգ տանի...։ Եվ թող Փուսան-Վեհը չտիրի այդ եկեղեցուն՝ ըստ սուրբ հոգու հրամանի»³⁵։ Եղիա կաթողիկոսը ժողովի կանոնների այս պատ-

³⁵ Անդ., էջ 909։

Ճենք տվել էր Քշիկին՝ պահելու, ինչը և նա կատարեց:

Չատ Բին է վաճքի Զրվածիկ անունը, որով և մինչև օրս կոչվում է: Այն գտնվում է նոյն Հոռիկի արևմտյան կողմում, դժվարանցանելի ձորամիջում, որի պատճառով էլ անապատ է կոչվում: Այդ վաճքում, ասվում է մի հիշատակարանում, գրտնըվել է Տիրամոր Վերափոխման պատմությունը, որը Թերթողահայրը և Մանդակունին հրատարակեցին: «Պահպանվել են ԺԴ դարում կառուցված շենքերը: Եկեղեցին փոքր է և կառուցված է կանոնավոր ձևով, անմշակ մեծ քարերով Վաշագանի դաստակերտի հիմքի վրա հետևյալ արձանագրությամբ. «ՈՂԴ (1245) թվին ես՝ սուրբ Միաբանության Սերոբ սարկավագս, նախկին հիմքի վրա շինեցի սուրբ Առաքյալ վաճքը. ձեր աղոթքների մեջ հիշեցե՛ք»: Գավիթը ևս անշուք ձևով է շինված, 1264-ին, ինչպես վկայակոչում է արձանագրությունը. «ԶԺԴ (1264) թվին ես՝ Խաչատորս, աստծու կամքով շինեցի այս ժամատունը, առաջնորդությամբ տեր/ Սիմեոնվահ. աղաչում եմ՝ հիշեցե՛ք հանուն Քրիստոսի»: Սերոբին և Խաչատորին օգնել են և ուրիշները, ինչպես որ գրում են. «Մենք՝ Առաքել վարդապետ և Զահան իշխանի որդի Թեոդորոս, Աստծու օգնությամբ կառուցեցինք այս եկեղեցին և ժամատունը՝ ի հիշատակ մեզ և մեր ծնողների»:

Կան և ալ համառոտ արձանագրություններ, ինչպես՝

Ա. «Ես՝ Գրիգորս, Աստծու կամքով շինեցի Ռոտապատ եկեղեցին, ավետարան գնեցի և Քերթ հողամասը նվիրեցի սուրբ Միաբանությանը: Առաջնորդ տեր Սիմեոնը և Միաբանները Համբարձման տոնի ժամանակ երկու ժամ պատարագ արեցին»:

Բ. «Ես՝ Սերովը քահանաս, Աստծու կամքով երեք գիրք տվեցի սուրբ ովստին: Առաջնորդ տեր Սիմոնը և Միաբանները Բարսեղի տոնի առլիկ պատարագ կատարեցին»:

Գ. «Ես՝ Դավիթս և իմ ամուսինը միաբանեցինք սուրբ ուխտի հետ և խաչ նվիրեցինք: Առաքյալների տոնի ժամանակ մեզ համար երեք պատարագ կատարեցին»:

Դ. «Մենք՝ Առաքել Վարդապետս, Ծրվանի թոռ տեր Մատթեոս Եպիսկոպոսս, Ծիանշի որդի Տիրանս, Աստծու կամքով շինեցինք այս եկեղեցին, սալեցինք ժամատունը՝ ի հիշատակ մեզ և մեր ծնողների. ԶԾԸ (1509) թվին»:

Ե. «Ես՝ տեր Մատթեոսս, Աստծու կամքով սալեցի այս եկեղեցին ՀԿԶ (1317) թվին, իսկ զանգակատունը շինվեց ՀՀԲ (1323) թվին. հիշեցնք աղոթքների մեջ»:

Զ. «Ես՝ Հովհաննեսս, Աստծու կամքով միաբանեցի սուրբ Առաքյալին, այս սուրբ Աշանը տվեցի ավագ եկեղեցուն, Սիմեոնի առաջնորդության ժամանակ, և միաբանները Ղազարոսի տոնին երկու ժամ պատարագ տվին: Կատարողները օրինվեն Աստծու կողմից. ՉԽԱ (1292) թվին»:

Մի այլ արձանագրություն էլ գրված է մի փոքրիկ մատուի մասին, որտեղ հանգչում է քարեպաշտ Վաչագան արքան, որի շնորհիվ Աղվանից հավատը դարձել է հաստատուն ու փառավորված: Մատուի վրա գրված է. «Մա է Վաչագան թագավորի հանգիստը. թող աստված ողորմի հայրապետին, նրա ծնողներին և նրանց, ովքեր շինեցին առ եկեղեցին տեր Սիմեոնի առաջնորդությամբ. դա ՀԼԵ (1286) թվին է»: Գավթում կան ուրիշ տապաններ էլ, դրանց թվում նաև 1656 թ. Շուարձների կողմից սպանված Մելքիսեդ առաջնորդի տապանը: Մենաստանը շրջապատված է քարուկիր պարսպով: Կանգուն են մնացել սենյակներն ու ընդարձակ սեղանատունը:

Զրվշտիկին մոտիկ, քարքարոտ տեղերում կան մեծ շենք ավերակներ: Այդ շենք մայրաքաղաք են կոչում: Նրա մոտ են գտնվում Մելիք Աղամի քարաշեն գեղեցիկ ապարանքը և մի մատուի կառուցված Փախրադինի իշխանության և Սուրբիասի

առաջնորդության ժամանակ, 1260 (20) թվին, որից էլ պարզ է դառնում, որ այդ տեղում եղել է մենաստան: Խճ թվում է, որ Ներս Միհրին մոտիկ պետք է եղած լինի և Հռոմեական քը, որի վանահայրը Եղիա Կաթողիկոսի ժողովի ժամանակ նիշատակված Գրիգորն էր:

ԳՅՈՒԼԻՍՏԱՆ-ՌՈՍՍԱՏԱԿ

110. Կուրանի և Թարթառի միջով հոսում է ձկնաբեր (Կարմրախայտ) Ինձեն գետը, որը, ինչպես ինձ թվում է, բխելով Մոավի արևելյան բլորներից, անցնում է Ուտիքի Ծնամշիր գավառը: Բայց չի ճշվում նրա գետաբերանը, այն է՝ Կո՞ւր գետն է թափվում, թե՞ մի այլ տեղ: Հարկ է մտածել, որ հնում այն պետք է եղած լիներ Քուստի-Փառնեսի կամ Մեծ Կողմանքի մի մասը, որոնք Աղվանքի գավառների մեջ են մտնում: Օրինակի համար, վերոգրյալ Զավեն կամ Ռոսաստակը, որը Աղվանքի պատմիչը համարում է Մեծ Կողմանքի մի մասը³⁸, աշխարհագրի մոտ նշված է Ռոտուստակ կամ Ռոտուստակ սխալագրությամբ: Անտարակույս այն պետք է ընկած լինի Թարթառի և Խճենի միջև, բայց թե դրա ամբողջ հովիտը Արցախի որ մասն է գրավում, չգիտեմ:

Միջին դարերում, եթե այլազգիները իրենց ձեռքը գցեցին այս տարածքը, այն կոչվում էր Գյուլիստան, որպես և մինչև օրս է կոչվում, գետի ձախ ափին գտնվող բերդավանի հետ միասին, որն ընկած էր Ագճաքենդ գյուղերից հարավ:

Խթրավանքի մի արձանագրությունում Գյուլաստյան է կոչվում: Ասվում է նաև ԺԲ դարի սկզբի այդ կողմերի արքայազնիշխան Վասակի մասին, որը, գնալով այնտեղ, ազատում է այն

օտարների՝ ձեռքից և այնտեղ բնակեցնում իր որդուն: Այնտեղ բերվում է մի մեծ խաչվեմ, որի վրա ել արձանագրվում է այս բանը:

Արցախում, Խնճելի հովիտներում, ըստ Զալալյանի, դեպի ձորամեջ ընկած գետափին, նշվում են ճգնավորների՝ Ռազի-պեկի ամունով ամայի վանքը, իսկ գավառի սահմանում, Գյուլհատանից ավելի հյուսիս-արևելք՝ Թալիշ գյուղավանը: Գետի ափին, մի բարձր վայրում գտնվող Գանձասարի արձանագրությունում հիշատակվում է Արով հայրապետը՝ Թալիշի իշխան Հովսեփի որդին, որը 1657 թ. իր կին Հերիքնազի հետ միասին օգնում է Առողջելու սուրբ աթոռի երկու եկեղեցիները: Մրանց ցեղից են սերում ԺԼ դարի անվանի և քաջ մարդիկ՝ Մելիք Հովսեփը և Մելիք Բեկիարը: Թալիշից հյուսիս նշվում է Թուրուս գյուղը:

2ԱՐԱԲԵՐԴ (ՉԼԱԲԵՐԴ), ՄԵԾ ԿՈՂՄԱՆՔ ԳԱՎԱՌՆԵՐԸ

111. Ըստ այժմյան վարչատնտեսական բաժանման՝ գրեթե Արցախի կեսը գրավում է Չլաբերդ մեծ գավառը, որին սահմանակից են հյուսիսից Այրումը, Ակզրից՝ Ծեանշիրը, Բարավից՝ Վարանդինը, արևմուտքից՝ Զանգեզուրը: Մինչ այժմ մեր նկարագրածները՝ Փառիսոսը, Զեան և Գյուլհատանը, ընկած են նրա հյուսիսային կողմում: Նրա միջին մասը՝ Տրտու կամ Թարթառ գետի մեջ հովիտը, Չարաբերդի բուն տարածքն է, որը հնում ամուր բերդ էր՝ հիշատակված է դարի սկզբից: Խնչպես կարելի է գուշակել պատմությունից, ԺԱ և ԺԲ դարերում, Աղվանքի թագավորների թուղաժման ժամանակ, Չլաբերդը հանում է բարգավաճման, ընդարձակման և կոչվում Ծառաբերդի աշխարհ: Այն ժամանակ սա եղել է Փառիսոսի և Խաչենի միջահամանը, որոնք այժմ ամբողջովին մտնում են նրա մեջ:

Հստ Արցախի վաղնջական տրոհման՝ բուն Զարարերոց Քուստի-Փառնեսի կամ մանավանդ Մեծ Կողմանք գավառի մի մասն է, որի սահմանը Տրտուի հյուսիսային կամ ձախակողմյան ավելյան են, թերևս մի նեղ շերտով այն կողմն անցած, Բարավայինը՝ Մեծիրանքը, որը հետագայի բուն Խաչենն է, այսինքն՝ Վայկոնիքի արևելյան և Թարթառի հարավային կողմը, որի մասին կիսունք ատորն:

Այս Մեծկողմանք գավառը, որը հայտնի է նաև Մեծկոնիք կամ Մեծունիք անուններով, հնում արցախական շատ մարզերից ավելի նշանավոր էր և հոյապես պետք է բնակեցված եղած լիներ քաջ և երևելի մարդկանցով, որից էլ պետք է ստացած լինի Մեծիրանք անունը: Այն աչքի է ընկել նաև ամրությամբ, պատմիչը⁸⁷ այն անվանում է ձորերով և անտառներով շատ հարուստ վայր, թեև նոյն պատմիչը գրում է, որ հոները Ե դարի կեսին ասպատակել ու ավերել են այն, որի մասին շուտով կպատմենք:

Եվ սա ըստ իր գրաված դիրքի Միջնարցախ գավառ է կոչվում: Այն ուներ հին և առանձին եպիսկոպոսարան Տաղձանք կոչված տեղում: Հիշատակվում են հետևյալ եպիսկոպոսները՝ Զ դարի կեսին Ղնոնդը, Է դարի կեսին Դավիթը, Արա հաջորդ Խորյելը, Միհայելը (*), Դավիթը, որը 768 թ. կաթողիկոս նշանակվեց, Հովսեփը, Հովսեփը, որը 848 թ. կաթողիկոս նշանակվեց, Սամվելը, որը 877 թ. կաթողիկոս նշանակվեց, Սահակը, որը կաթողիկոս էր Ժ դարի առաջին կեսին:

Քուստիփառնեսի եպիսկոպոս Միհայելի (եթե տարբեր լինի Խորյելից) Ս. Խաչին ձոնած ներքողը հասել է մեզ:

Թ դարի կեսին Մեծ Կողմանքի կես մասին իշխում էր քաջ Ապումուսեն, որը հերոսացավ Քշիթ լեռան վրա: Դրանից հետո,

⁸⁷ Կողմանք, էջ 88:

Փառիսոսի և Ծառաբերդի քարգավաճման ժամանակ, գրքերուն այդ անունը այլևս չի երևում, բայց հետագայ դարերում նորից լսվում է: Այն մինչև օրս առանձին իշխան է Կառավարուն: 1722 թ. Խաչենից այնտեղ եկան լեկերը և ասպատակեցին, իսկ երկրի տեր Թարկանողով սուլտանի քոռ Քալայ-Ալի-Բեկը փախավ Ծար երկիր և ապա, իր որդուն որպես պատանի՝ նրանց տալով, վերջը տվեց ասպատակությանը և վերադարձավ իր տեղը:

112. Մոռավի արևելյան կողմում ընկած են գավառի երկայնանիստ լեռները, որոնք գրեթե ձգվում են Թարթառին զուգահեռ, և դրանցից սկսվելով մի վտակ, նոյն ընթացքով շարժվելով դեպի արևելք, միանում է գետին: Խառնարանի մոտ է գտնվում հին ու անվանի Զարաբերդը. այն նախ այդպես է կոչում Կաղանկատվացին, իսկ հետո Գոշը³⁸ կոչում է Ծառաբերդ, նրանից հետո մինչև այժմ գավառը կոչվում էր Զլաբերդ, Զլերդ կամ Զրբերդ: Իսկ բերդն այժմ կոչվում է Զրբերդ, նաև Զերմուկ, աշխարհացույցի քարտեզում՝ Առումրուգ գալե՝ կառուցված քարե մի բլուրի վրա, որն անմատչելի է երեք կողմերից, իսկ չորրորդը ամրացված է գետով: Այս ամրոցն է հասնում է դարի սկզբի Աղվանից Վիրո կաթողիկոսը, որը ազատվել էր պարսից կապանքներից, Խոսրովի սպանությունից հետո և, հանդիպելով հոների կամ խազիրների արքայորդի Շաքի ասպատակներին, կաթողիկոսն «իր մոտ է հավաքում բոլոր մեծամեծներին, այդ մեծ երկրի թագավորությունների որդիներին, գավառապետներին, գյուղապետներին, քահանաներին, դպիրներին, որոնք այն ժամանակ գտնվում էին այնտեղ»:

³⁸ Հմտ. Հայապատում, էջ 397:

Չարաբերդ ամրոցում»³⁹, և խորհրդակցեց ու գնաց Պարտավ, Շաքի մոտ:

ԺԲ դարի կեսին ապրում էր Տողան անունով մեկը՝ Դարի որդին, Ծառաբերդ երկրի և նոյն դղյակի իշխանը, որը գոռոգանալով կամեցավ տիրել Սուանին և կովեց ոմն Թուրքմանի թետ Հերքան բերդում ու սպանվեց: Օտար բռնակալներից հետո այդ բերդին տիրեցին Խաչենի իշխանները, բայց նրանցից այն նորից խլում են թուրքերն ու վրացիները, մինչև որ թաթար Սարթախ խանը այն վերադարձեց մեծ իշխան Հասան Զալալին, որի հայրենիքն է համարում ժամանակակից Կիրակոս պատմիչը ԺԳ դարի կեսին⁴⁰: Դրանից հետո գրքերում այլևս չի հիշատակվում Չարաբերդը, որը հետագա դարերում մարտերի ժամանակ շատ անօգամ ամուր ապավեն է եղել:

113. Չարաբերդից մի փոքր արևմուտք, լեռան ստորոտի մի ձորում Ը գտնվում Երից-Մանկանց կամ Դանիելի վանքը, որը աշխարհացոյց քարտեզում գրված է Քիբերդի Վելի վանք անունով, որի մասին հիշատակություններ կան միայն արձանագրություններում: Այն կառուցել են Աղվանից Սիմեոն կաթողիկոսն ու նրա եղբայրը ԺԷ դարի երկրորդ կեսին: Այն կանգուն մենաստան է՝ քարով շարպած սենյակներով, պարզունակ քառակուսի եկեղեցով... երկար և լայն չորս այուների վրա: Եկեղեցու դռան պատերի վրա կան արձանագրություններ.

«ՈՇ թվին, Պարսից մեծ արքա Սուլեյման Շահի ժամանակ, ես՝ Սիմեոնս, Աստծու շնորհիվ Աղվանից կաթողիկոս, շինացի այս եկեղեցին իմ հարազատ եղբայր Իգնատիոս Վարդապետի հետ՝ միասին. մենք մեծաշենցի Սարգիս քահանայի որ-

³⁹ Կղմկա., էջ 157:

⁴⁰ Հմնտ. Կիր. Գանձակեցի, էջ 358—359:

Դիմերն ենք: Զեր աղոթքների մեջ Բիշեցեք, Յոր Սիոնի որդի-
ներ, տերունական դռնով մտնելիս և ելնելիս: ամեն»:

Իսկ խորանի ճակատին չափածոյով գրված է.
«Կառուցվեց նոր ոլխտի պատարագի
Եվ փառքի տաճարն ու Աստծո տաճ
Նվիրական այս հարկը,
Որը Տեր Հիսուսը մեզ ավանդեց.
Այն կառուցվեց երկու հարազատի
Սիմեոն կաթողիկոսի և Խօնատիոս Վարդապետի
Եվ շատ այլ աշխատողների կողմից:
Կյանքի դիվանի մեջ գրված է,
Որ սույն եկեղեցու կառուցումն
Ավարտվեց Հայոց ՌԾՃԳ թվին՝
Ի փառս անճառ Տեր Հիսուսի:
Ովքեր աղոթում են և երկրպագում,
Ռողամտորեն թող այս նկատեն:
Եվ մեր անձանց, Է՛լ առավել մեր մարմնավոր
Ծնողների՝ Սարգիս քահանայի, մեր մոր
Եվ այլ աշխատողների համար
Թողություն խնդրեն»:

Հստ Զալալյան օրինակի՝ այս ՌԾՃԳ (1664) թվականը
բացահայտ սիսալ է և վերևում ասվածին ճակառակ ու անհնար,
որովհետև այն ժամանակ կաթողիկոս չի եղել, իսկ եթե ՌԾԾԳ
(1704) թվական կարդանք, այն ևս անհնար է, որովհետև այն
ժամանակ վախճանված էր Սիմեոնը:

Պատի աջ կողմում գրված է. «Այս եկեղեցին կառուցող վար-
պետ Ուստա՛ Սարգսին Բիշեցեք հանուն Քրիստոսի»: Իսկ նրա
կողքի արձանագրությունում վանքի վերաբերյալ Բիշատակ-
վում է. «Մեր աշխատանքը ավարտի հասցրինք՝ աստվածատեր-

Անրի ու ողորմածների միջոցով ու օգնությամբ. սուրբ Դաւիթի մարգարեի և երեք սուրբ Մանուկների պատվական նըշխարքները, որոնք դրված են այստեղ, մեծամեծ հրաշագործություններ են կատարում: Այստեղ այն կառուցվեց մեր փրկության՝ մեր քազում մեղքերի թողովթյան, մեր հոգնոր ու մարմագոր ծնողների, ինչպես նաև բոլոր աշխատողների համար. մեզ և վանքի միաբաններին հիշեցնք ձեր սուրբ աղոթքների մեջ»:

Կամածելի է նշխարքների մասին եղած այս տեղերի ավանդությունը, քանի որ, մեր կարծիքով, սրբների մարմինները երկար ժամանակ մնացել են Բաբելոնում, հետո տարվել Կոստանդնուպոլիս, այնտեղից փոխադրվել Վենետիկ և ապա բաշխվել Եվրոպայի տարբեր կողմերում:

114. Այդ Մեծաշեն գյուղը, եթե նոյնը չէ, ապա ինձ թվում է, որ այն Խոտորաշեն գյուղի մոտ պետք է լինի, որը մոտ է վաճքին և այժմ ամայի է. քանի որ եկեղեցին կառուցող Սիմեոն կաթողիկոսը կոչվում է Խոտորաշենցի և Զարաբերդցի: Այս գյուղից էր նաև մյուս Սիմեոն կաթողիկոսը՝ առաջինի ազգակիցը, որը մեռավ 1810 թ.:

Այս երկրամասում ուրիշ գյուղեր չեն նշվում, բացի Զարաբերդի արևմտյան կողմում, Թարթառի ամիսն նշվածներից, որոնք են՝ Ղարապովագը, Թանկոր-լովուալեյը, Արանցից ավելի վերև գտնվող Հասանրիսը կամ Հասանարիսը, որը թերևս ծագում է Զապալյանց Հասան իշխանների անուններից: Է՛լ ավելի վերև, հյուսիսարևմտյան կողմում Թարթառի մի վտակին է միանում Ռոգաճըգը: Բայց մեր նախնիները այս Մեծ Կողմանք գավառում նշում են նաև այլ նշանակոր վայրեր ու դեպքեր Ե և Է քարերում: Այդ ավելի հոչակավոր վայրերից է Աստղաբլուք լեռը, որը մինչև այժմ ճանաչվում է այդ անունով. դա գեղեցիկ առուն ու բնություն ունեցող մի առանձին, ծաղկագարդ բլուր է:

115. Ս. Մեսրոպի Գիսից մեկնելուց և նրա մահվանից հետո, որի մասին իր տեղում խոսեցինք, նրա մնացած աշակերտները գնալով Երուսաղեմ, այնտեղից վերցնելով սրբերի մըշ-խարքները և բազում սուրբ սպասքները, նաև իրենց առաջնորդ Աթանաս անունով վարդապետին ու երկու այլ քահանաների, վերադառնում են և, հասնելով Մեծկունիքի ձորերը «ճանապարհի Կիրճում երկու խմբի են բաժանվում», ինչպես ասում է պատմիչը⁴¹: Դա ևս ցույց է տալիս, որ այնտեղ, Մոռավ և Զարաբերդ լեռների միջև, թերևս նույն Փառիսոսի դարպասի մոտ լեռնանցը է եղել: Մի գունդը նատում է «այն տեղում, որին Աստղաբուր են կոչում, որը գտնվում է հյուսիսային կողմում, իսկ երկրորդ գունդը բանակ է դնում Տրտու գետի այն կողմում, Զդախ կոչված անտառապատ պուրակի հովտում, որովհետև ուխտով միմյանց խստացել էին այդ տեղում կատարել ամենասուրբ Զատկի տոնը»:

Եվ եղավ, որ այն ժամանակ հոները մեծ հրոսակախմբերով շարժվեցին դեպի արևմուտք, որոնցից մի հզոր գունդ, Կուր գետից անցնելով Ուտիքը, «ասպատակեց Մեծկունիքը: Ավագակ-ների համբավի ձայնը լսելով՝ Երուսաղեմյան շղախաբնակ գունդը, բոլոր նշխարքների մասունքները ամփոփելով արծաթյա երկու կողովների մեջ, թաքցնում է հողի մեջ: Եվ իսկոյն հասնելով օրհասական այն գումարեկու աղմուկը, անխուսափելի տարակուսանքը, տարածվելով հողմացայտ անձրևի նման և անցնելով ծովի ալիքի նման, հասնում է Աստղաբուր: Նրանք, չը-կասկածելով այդ երևույթների վրա, հանկարծակի հանդիպում են անխնա սրի խոցուման: Եվ գրավելով ոսկու և արծաթի սպասքները՝ սուրբ նշխարքները խառնիխուոն կերպով ցրում էին բլուրի վրա և այնտեղ նահատակում քահանաների ավա-

⁴¹ Կո՛նկո., էջ 98—99:

գի՞ն՝ երանելի Աթանասին, իսկ մնացածներին գերում և այդ նոյն տեղում էլ փակում են», որոնց հետ էլ «Ուտիքի գավառից Թագուհի անունով մի կնոջ, որը այդ երկրի բնիկ ազատ-ներից էր, Բագին գյուղից», որին հյուսիսի գորավարը կամենում էր առնել կնության: Գավառը գերելուց հետո, [իշխանը] վերց-նում է նրան, նահատակվածների ընկերներին և բերում է նոյն Աստղաբլուր վայրը ու իր սպասավորների հետ միասին աղա-չանքով, սպառնալիքներով հորդորում կնոջը՝ հնազանդվել: Երբ չեն կարողանում համոզել համառ Թագուհուն, նրա ձեռ-քերը կապում են ետևը ու նրան մազերից քարշ տալիս անա-պատում անտառի սուր փշերի վրայով: Խփում էին նրա դեմքին և մարմինը ամբողջովին պատառուում, դրանից հետո սուսե-րով կտրում են երանելու գլուխը: Այսպիսի կովի է հանդիպում սուրբ տիկինը և Քրիստոսի աստվածային պակով պակվում մեծն այն Թագուհին: Դրանից հետո նոյն գիշերը, քանի դեռ ուրախանալով դեգերում էին այլազան իշխանն ու նրա զորա-կանները, կատարելով ուրախ խրախճանք, հանկարծակի Տիրոջ կողմից նրանց երևաց մի զարմանալի նշան: Բոլորը իրենց աշ-քերով բացահայտ տեսնում էին մի լույս, որը ծագել էր այն տե-ղում, որտեղ նահատակվեց սուրբ Թագուհին, իսկ անտառում ցրված նրա հագուստի ծվենները աստղերի հման փայլիրում էին և երկար ժամանակ աստղանման լույս սփռում սուրբ նա-հատակների վրա, որը, տեսնելով մարդկանց բազմությունը, այդ նոյն տեղն անվանեց Աստղաբլուր, որպես և կոչվում է մինչև օրս: Դրանից խիստ զարմանում ու մեծ աჩի տակ է ընկ-նում իշխանը: Նա հրամայում է իր մոտ կանչել քահանանե-րին: Նրանցից սովորելով փրկության ճանապարհը՝ նա հավա-տում է կենդանի Աստծուն և հրամայում է հավաքել սրբերի ցըր-ված նշանարձները, փաթաթել սուրբ կտավով ու թաղել բլրակուժ:

Տերունական տոնի ժամանակ կրկին հավաքվում էին մեծ խըմբերով՝ նոյն նահատակների հիշատակի համար»:

Հավատացյալ զորավարը կոչվեց Թեովիդիլոս և, արձակելով գերիներին, վերադարձրեց «Կրիական գետի ափը, կամըրջանման նավահանգստի մոտ», որը, կարծեմ, Թարթառի գետաբերանի մոտ է, և մինչև օրս այնտեղից ձորեր են անցնում դեպի Կուր գետը, որից այն կողմ բնակվել էր հոների քագավորը: Լսելով զորավարի մասին՝ նա կանչեց և նահատակնեց նրան 30 մարտիկների և երկու քահանաների հետ միասին, իսկ նրա որդիներին ուրիշ շատ մարդկանց հետ ուղարկեց տարբեր կողմեր:

Դար ու կես անց, քաջ Զվանշերի իշխանության օրոք, Խորակ անունով մի հոգեների մարդ ճգնում էր Աստղաբրուրի մոտ «Մեծկունիք գավառի վերին կողմում, մի բարձրավանդակ լեռան վրա իր Գլխի վանք մենաստանում», որը Չարաբերդի լեռներից մենան է, բայց չգիտեմ, թե Գլխի վանքի որն է և ինչ պատճառով է այդպես կոչվում: Ինձ թվում է՝ լեռան պատճառով է ասվել Գլուխ, ինչպես որ Կատարի վանքը Դիզափայտում: Այնտեղ նա հայտնաբերում է նշխարքները և «շտապ հասնում է եպիսկոպոսանոցի եկեղեցական ավանը», Դավիթ եպիսկոպոսի մոտ ու պատմում եղելությունը: Կայողիկոսի հրամանով նա ուրիշների հետ միասին գնում և գտնում է թաքցրած նշխարքները, որոնց մասին մենք կխոսենք ստորև, Մեծարանի աշխարհագրության մեջ: Այնտեղ մենք կպատմենք Խորայելի ձեռքով կողովը այս Գլխի վանք բերելու մասին, ուր և մենագայում փոխադրվեց մեսրոպյան խաչը, որը գտավ Գիտում: Տարիներ անց (677—682) Հայաստանից բերում է մեր Ս. Լուսավորչի ծնուի մի մասը Հեղինե տիկնոջ միջնորդությամբ, որը Աղվանից տանից էր, Գրիգոր Մամիկոնյանի՝ այն ժամանակվա հայոց իշխա-

ճապետի և նշխարքները Թորդանից Վաղարշապատ փոխադրողի հարսը:

ՄԻՍԱԿԱՆ ԳԱՎԱՌ-ՂԱՅՆԱՂ

116. Այն երկիրը, որ տեղադրված է արևմուտքից Մեծկողմանքի, իսկ արևելքից Վայկոնիքի միջև, և որի միջով երեք վտակների միավորումից հետո սահմանով իջնում է Թարթառ գետը դեպի հարավ մոտ 12 մղոն, հետո թեքվում դեպի արևելք, պետք է Արցախի Սիսական գավառը լինի, նոյն ինքը Սիսական ոստանը և Սիսական գավառը, որը այդպես է կոչվում Սյունիքին մոտ լինելու պատճառով։ Նրան հարավից սահմանակից է Խաչեն գետի սկիզբը՝ որի հարավում էլ գտնվում է Հաբանդ գավառը։

Այսպիսով, թեև պատմիչի տեղեկությունները սակավ են, բայց դրանք ցուց են տալիս, որ Սիսականը պետք է ընկած լինի Վայկոնիքից հարավ-արևելք, քանի որ, ինչպես վերևում նշեցինք, բաղանձինցիների մասին ասվում է, որ նրանք նվաճել են Բերձորը, Վայկոնիքը, Սիսականը, Հաբանդը, Ամարասը և այն, իսկ երկրորդ անգամ (841 թ.) վճար են պատճառել Սիսանձորին և Ամարասին։ այս գավառը Սիսանձոր է կոչել Աղվանից պատմիչը, իմ կարծիքով՝ Թարթառի այդտեղով հոսելու պատճառով։ Միջին դարերում այն համարվեց Խաչենի վերին մասը, որը Հանդարերդի տերերի ժառանգությունն էր։ Մեր նախնիները Սիսական գավառում այդ անունով շեն բոլորովին չեն հիշատակում, բայց այդ նոյն Ոստան անունը հուշում է, որ այդտեղ վաղնջական ժամանակներից սիսական իշխանների կողմից պետք է հիմնադրված լինի մի հզոր քաղաք կամ դղյակ։ Ոչ մի տեղ չի հիշատակվում երկրամասի գավառական նոր անունը։ Ինձ թվում է, ոո այս Ղայնաղ երկիրն է, որի

հետ միասին կաթողիկոս Եսայի Զալալյանը հիշում է Չարաբերդի վրա իշխող մի բնեկի, որը՝ լեկերի պատճառով փախչում է Արա թիկունքում գտնվող Շար երկիրը: Բայց Ա՛ սա, և՛ ամբողջ գավառը (վիճակը) հետազոտման կարիք ունեն: Գավառում նշվում են Մոռավի հարավից և Յանշախի սկզբից Քեշիքենդը, սրանից հարավ Աղտավանը, սրանից էլ հարավ, Թարթառի մոտ՝ Շապոն, սրա ելքի հյուսիսային կողմում՝ Ռուսադը, արևմուտքից, Վերջինի աջ կողմում, գետի հարավում՝ Քողտոն կամ Քոստին: Հատ ոուսական աշխարհացույցի՝ այդ Ունիաթադը, ըստ իս, Հարու բերդի տեղն է, որը հիշում է Միսիյար Գոշը⁴²: Այն գրավել և ավերել է Ելտկուզը, քանի որ այլ քարտեզում (տախտակ) նրա տեղում նշված է Ղարիքովիրիկ անունով կամուրջը, որի վրայով լեկերը 1722 թ. անցկացրին Վարանդինից և Խաչենից վերցրած գերիներին:

117. Վերին Խաչենի իշխանների օրոք, ԺԲ—ԺԴ դարերում, նրանց գահն ու ամրոցը Հաթերքն էր, որը գրվում է նաև Հայթերք և Խաթերք անուններով: Այն ցարդ կոչվում է նոյն անունով և գտնվում է Թարթառի ափին, բայց թե որ կողմում՝ ճշգրտությամբ չի նշվում: Այդտեղ ավելի պատվավոր էր իշխանը, քան սահմանամերձ շրջանից շատերը, ինչպես որ մեզ Թարթավորություն է տալիս գուշակելու Միսիյար Գոշը իր Դատաստանգործի հիշատակարանում, 1184 թ. «Խաչենի կողմերում թիւ թվով իշխաններ մնալու ժամանակ, կրոնավոր Վախտանգի Հասան անունով որդու և Արա որդի Վախտանգի ժամանակներում Հաթերք անունով դղյակին տիրում էին այլ իշխաններ»⁴³, որոնց և ինքն ապավինել էր, նեղվելով Գանձակի տաճիկներից, Աղվանից Ստեփանոս կաթողիկոսի սադրանք-

⁴² Հայուսատում, Խ 289:

⁴³ Մերքար Գոշ, Գիրք բանահանութիւն, Երևան, 1975, Խ 25:

ներից, ինչպես որ ցույց է տալիս Կիրակոսը⁴⁴: Իսկ ինքը քողարկելով ասում է «այն հաղածանքների մասին, որոնք հասան մեզ ոչ թե օտարներից, այլ հարազատներից»: Եվ այն գրքերը, որոնք սկզբում նվիրել էր Ստեփանոսը, ընձայում է Հասանի որդի Վախտանգին, որովհետև նրա հայր Հասանը, ըստ այդ հեղինակի վկայության և Դադիվանքի արձանագրության, 40 տարի իշխելոց հետո նգնում էր այն մենաստանում: Նույնպես և նրա կինը Մամախաթունը՝ Կյուրիկե երկրորդ արքայի դուստրը, որի համար էլ նրանց որդի Վախտանգը կոչվում է թագավորացն և Հաթերքի ու ամրող վերին Խաչենի տեր: Սրա որդիները՝ Հասանն ու Գրիգորը, ծնված Քուրդ մեծ իշխանի դուստր Արզու խաթունից, երբ անժամանակ սպանվեցին նրա ազգակիցների կողմից ԺԳ դարի առաջին քառորդին, Հաթերքը տվեց իր ժառանգներին՝ մեծ խնամակալ (այժմեկ) Խվանեին, 1226 կամ 1227 թ., որը նոյն տարին էլ մեռավ, իսկ նրա մահից հետո իշխանությունն անցավ նրա տոհմի մերձավորներին՝ Հանդաբերդի և Ծարի իշխաններին:

Հետագայում այդ տեղի մասին հիշատակում է Առաքել պատմիչը,⁴⁵ որն ասում է, որ 1576 թ. այլ գաղթականների հետ Հաթերք գյուղից Պարսկաստան են չվում եղբայրներ Օղլան քեշիշը և Ղարաբեկը: Այժմ մի գեղեցիկ եկեղեցի կա Հաթերքում, որտեղ պահպում է մի անվանի խաչ տեղի անունով:

118. Հաթերքի մոտ պետք է փնտրել Խաթրավանքը կամ Խթրավանքը, թերևս հենց ավանի անունով, որը, ինչպես ասացինք, սկսվում է Խ տառով և վերջանում հոգնակի մասնիկով: Թերևս այն պետք է լինի Խաթրատի հարավում Վայկունիքի վերջում, որտեղ Քիրերդի աշխարհագրությունը ճշում է Զիրիքար վանքը: Պատմիչները այս մենաստանը չեն հիշա-

⁴⁴ Արք. Գոթականի, էջ 209.

տակում, որով և շինարարության պատմությունն ու ժամանակը անհայտ են մնում, միայն արձանագրությունների միջոցով պարզվում է, որ Առարգավաճման է հասնում ԺԲ—ԺԴ դարերում, որովհետև նրա կողքին, Զումի կամ Խումի կոչված խաչվեմի վրա կա Վասակի եղբոր՝ վերոհիշյալ Վախոտանգ Կրտսերի մասին հետևյալ հիշատակությունը. «Երբ ՈՇ (1201) թվականն էր, Վասակ բարեպաշտ իշխանիկը՝ Կյուրեկ թագավորի թոռը, Հաթերքի, Հանդարերդի, Հավքախաղացի տեր Սակոհ (Վախոտանգի) թոռ Հասան որդին, նույն աթոռակալ Վախոտանգի եղբայրը, խաչեր է բերում, բայց ժամանակ չունենալու պատճառով չի կարողանում կանգնեցնել, որովհետև գնում է Գոլաստան և Աստծու օգնությամբ այն գրավում անօրեններից և այնտեղ բնակեցնում իր որդուն, իսկ ինքը նահատակվում է քրիստոնյաների համար: Նրա վրա շատերի աշքի առաջ լույս իջավ, իսկ հետո ՈՇ թվին, նրա որդիներ Խոյդան ու Խոչխանը նրա հոգու հիշատակի և իրենց կյանքի երկարատևության համար հուշարձան կանգնեցրին: Ովքեր երկրպագում են, թող հիշեն իրենց աղոթքների մեջ»:

Պահպանվել են նաև Զաքարեի և Խվանեի քրոջ՝ Խաչենի Գրիգոր իշխանի կնոջ՝ Դոփի արձանագրությունները, որոնցում ասվում է, որ Առ ՈՀԴ (1225) թ. կառուցում է գավիթն ու մատուռը. «ՈՀԴ թվին ես՝ Սարգսի դուստրո, Զաքարեի և Խվանեի քույր Դոփս, կառուցեցի այս գավիթն ու մատուռը, ավետարան տվեցի և իմ հոգու համար ընծայեցի Հանկաբակն ու Հակուինը: Աստվածածնի երեք օրերը պատարագ արե՛ք. ով որ խափանի, Աստծուց թողություն չունի»:

Եկեղեցում կան նաև այլ ազնվագարմ տիկնոջ հիշատակություններ, այն է՝ Տարսային Օրբելյանցի դատեր Ասփեհնը, ԺԳ դարի վերջին, ինչպես որ Առ արձանագրում է. «Քրիստոսի շնորհիվ ես՝ արքայաշուք իշխան Տարսային և իմ մոր Մինա

խաքունի դուստր Ասիես և այս լուսանվեր եկեղեցու շինարարության ժամանակ ինձ՝ քրիստոսապահ կնոջս, օգնություն ցուցաբերած մեծափառ իշխան Գրիգորը, որ կամեցավ (‘) մեծ քահանայապետ Տեր Հովհաննեսի միջոցով, իմ արդար ունեցվածքի հաշվին կառուցեցին բեմը սեղան՝ Քրիստոսին զոհեր վատուցելով համար, որպեսզի Ծննդյան, Տշոնընդառաջի, Զատկի, Վարդապատի, Աստվածածնի, Սուրբ Խաչի տոնների բոլոր շարաթ և կիրակի օրերին բոլոր եկեղեցիները կատարեն այդ տոնը ինձ համար: Ես տվեցի նաև մեր վերին ընտիր հողն ու ջուրը: Մերոնցից կամ օտարներից որևէ մեկը եքեւ խափանի պատարագը, թող հեռացվի (Աստծո) Որդու փառքից»:

Զախակողմյան խորանը կոչվում է Ս. Պրոկոպիոս, որի մոտ պետք է լինի Տեր Հովհաննեսի գերեզմանը և արձանագրություն. «Սուրբ Պրոկոպիոս. այս եկեղեցին կառուցող մեծ տեր Հովհաննեսին՝ Դոփի որդուն, մեծ իշխան Հասանի եղբորը, Բիշեցե՛ք ձեր աղոթքների մեջ»: Աջակողմյանը Ս. Մինասն է, որտեղ կա Մինա տիկնոջ հիշատակը, գուցե և տապանը. «Հանուն Քրիստոսի ձեր աղոթքների մեջ հիշեցե՛ք Մինախաթունին՝ Զալալ մեծ իշխանի դատերը և Տարսայինի կնոջը»:

119. Վաճքի ներքեսում Ասիեի կարևոր շինության հիշատակի համար կանգնեցված է անրվակիդ խաչարձան. «Աստծո կամքով ես՝ մեծ իշխան Տարսայինի և Մինախաթունի դուստրը, աղվանից տեր մեծ իշխան քաջ Հասանի որդու՝ Բակայազոր Գրիգոր իշխանի կինս, կանգնեցրի այս խաչը, շինեցի կամուրջը, որպես հիշատակ մեր, անցքալի, ներկայի և ապագայի մարդկանց հոգիների համար»: Բայց այս նոր կամուրջի մասին մեզ ոչ մեկը տեղեկություններ չի տալիս, միայն Հարի կամուրջը նշում են Հյուրաթաղ գյուղի մոտ, մի այլ կամուրջ է՝ Յանշափի մոտ: Ժ՞ դարի Խութավանքի արձանագրություններում առկում է այն մասին, որ Խաչենի Խարգիս իշխանը զան-

գակ է դրել այս և այլ վանքերում: Արձանագրությունների տեղերը անծանոթ են. Հանկարակի երկիրը թերևս կարելի է ուղղել Յանկարակ ձևով, իսկ Հակոսին կամ Հակոտին, ըստ մի այլ օրինակի, թերևս Բերձորի Հակարի գյուղն է: Խոկ Զումի կամ Խումի խաչը, որը այսպես տարբեր ձևով են գրում Շահիսարունն ու Զալալյանը, թվում է, որ տարբեր է Պում գյուղից, որտեղից էր Աղվանից կաթողիկոս Փիլիպպոսը ԺՈ դարի Կեսին:

120. Մյուսը Էլ ավելի հոչակված և հին մենատանն է, Թարթառի ձախ կողմում, Լաշին գայա լեռան դիմաց: Խորավանքը Խորթ գյուղի անունով է, որը հիշվում է արձանագրություններում. այն հաճախ կոչվում է Դադի կամ Դադոյի վանք և ոչ թե Թադեի՝ մեր մեծ Առաքյալի անունով, այլ նրա աշակերտի անունով, որի մասին ասում է այդ վայրերին ծանոթ Վանական Վարդապետը. «Դադին, որը յոթանասունից մեկն էր, Թադեոսի հրամանով գնաց մեծ Հայք ու հյուսիսի կողմերը և, լսելով Արգարի մահվան մասին, վերադարձավ, մտավ Փոքր Սյունիք, որտեղ Էլ թաքուն ճգնելով վախճանվեց: Այդ տեղում վանք կառուցվեց և կոչվեց նրա անունով»: Այս բանը հիշում է և Միթայել Ասորին ու նրա մահվան տեղը Դադիա կոչում⁴⁵: Այլ արձանագրություններում գրված է և Տաթեի վանք ձևով:

Վանքի շինարարության ժամանակը հարկ է դնել առաջին դարում, ինչպես որ Գոշը Առաքելադիր⁴⁶ է կոչում այդ ոխտը: Գրքերում առաջին անգամ հիշվում է Աղվանքի պատմության մեջ, Թ դարի սկզբին, երբ Ներևս Փիլիպպանը Աղվանքի գառի պայազատներին «սպանեց մի ժամում, Խորաձորում, որը կոչվում է Դադոյի վանք»⁴⁷: Տեղի հիման վրա նկարագրվում է

⁴⁵ Միթայել Ասորի, Ժամանակագրութիւն, Երուսաղեմ, 1871, էջ 33:

⁴⁶ Հայապատում, էջ 886:

⁴⁷ Կղճկու., էջ 840:

վաճքի դիրքը, որը շրջապատված է նղել գեղեցիկ և պտղատու ծառերով: ԺԲ դարի կեսին Գանձակի Չափի իշխանը, հարձակվելով Խաչենի կողմերի վրա, «այրեց նաև սուրբ առաքելադիր վանքը, որը կոչվում է Դադուի վանք»^{48:} Կիրակոս պատմիշը հիշում է «Դադոյի վաճքի եպիսկոպոս Տեր Գրիգորիսին»^{49:}, որը կաթողիկոսի հետ գնաց Ծար՝ ի հերքումն Դավիթ մոլորեցուցի: Բնակարանների հետ միասին թեպետ կանգուն է այս մենաստանը, բայց ամայի է: Կանգուն է մնացել նաև սրածայր կաթողիկեով եկեղեցին՝ կառուցված Վախտանգ Բ-ի տիկնոց Արզու խաթունի կողմից 1214 թ., իսկ նրա շուրջը կան մեծապատիկ մարդկանց գերեզմաններ: Նրա խորաններից մեկում գտնվեցին ձեռագիր մատյաններ: Անխաթար է մնացել բարեպաշտ տիկնոց գեղեցիկ արձանագրությունը. «Ամենակալ Աստծու և նրա միածին որդի Հիսուս Քրիստոսի շնորհիվ ու ամենասուրբ Հոգու պարգևներով ես՝ Քրիստոսի աղախին Արզու խաթուն, մեծ իշխանաց իշխանի դրուտրս, Հաթերքի և ամբողջ վերին Խաչենի տիրոջ թագավորազն Վախտանգի տիկինս, մեծ հույսով կառուցեցի այս սուրբ եկեղեցին իմ ամուսնու, զավակներ Հասանի ու Գրիգորի գերեզմանոցի տեղում, որոնք անժամանակ վախճանվեցին, որովհետև իմ մեղքերի համար Աստված ինձ խրատեց և իմ գլխից վերացրեց երկուսի վայելուց պսակը, բանի որ իմ անդրանիկ որդին՝ Հասանը սպանվեց պատերազմում թուրքերի ձեռքով քրիստոնեական հավատի համար, և երեք տարի անց իմ կրտսեր որդի Գրիգորը, բնության պարտքը հաւատուցելով, գնաց տիրոջ մոտ՝ անմիտար սգի մեջ ! թողնելով թշվառ մորը: Բայց որովհետև իրենց կենդանության ժամանակ նրանք մտադրվել էին այդ տեղում կառուցել եկեղեցի, բայց

⁴⁸ ԱՅդ., էջ 353:

⁴⁹ Կիր. Գանձակեցի, էջ 327:

շինացրին անժամանակ մահվան պատճառով և ինձ ավանդնեցին՝ անպայման կատարել իրենց սրտի փափագը: Եվ Բանն սունելով ես մեծ հույսով ու աշխատանքով կառուցեցի այս քավարանը՝ նրանց, իմ դրատրերի և իմ ամբողջ ցեղի հոգու փըրկության համար: Այժմ աղերսալի աչքերով խնդրում եմ բոլոր նրանց, ովքեր երկրպագում են այս խորանին, թող Քիշեն իրենց աղոթքների մեջ վերնում գրվածը: Ավարտվեց ՈԿԳ թվին ի փառ Աստծու և սուրբ ուխտի նորոգության համար: Եվ եղբայրներիս կամակցությամբ հաստատեցինք սուրբ եկեղեցու ժառանգության սահմանները՝ Ապահեն, Եղնարածանց, Բչան, Վայոց ձորի Կանաչավոր գյուղերն իրենց ագարակներով ու սահմաններով,¹ ինչպես և Արփա երկու տունը: Ավագ խորանի պատարագը վերը գրվածի համար անխափան պետք է կատարվի: Եթե որևէ մեկը՝ լինի իշխաններից, առաջնորդներից կամ որևէ այլ անձանցից, փորձի խափանել այս հաստատված կարգը, թող խափանվի նրա հույսը Քրիստոսի նկատմամբ, և նա դատապարտվի Աստծու կողմից»:

121. Կան և Վախտանգի ծնողների՝ Հասանի և Մամայի թագույն արձանագրությունները. «Աստծու կամքով ՈՒԱ (1182) թ. ես՝ Վախտանգի որդի Հասան, Հաթերքի, Հանդաբերդի, Խաչենաբերդի, Հավքախաղացի տերս, որպես իշխանապետ մնացի Խ տարի, շատ պատերազմներ մղեցի և Աստծու օգնությամբ հաղթեցի իմ թշնամիներին: Ես ունեցա վեց որդի. թերերն ու գալանտերը տվեցի նրանց ու ես եկա վաճք, իմ եղբայր իշխան Գրիգորեսի մոտ և կրոնավոր դարձա, մեծ շարշարանքով ու բազում հնարքներով Հազուից (կամ Ազուից) բերեցի այս խաչքարը ու կանգնեցրի այս սուրբ նշանը, որպես հիշատակ իմ հոգու համար: Ովքեր երկրպագում են, թող աղոթքների մեջ Քիշեն»:

«Ես՝ Հասանի կին Մամա քագութիս, Կյուրիկ քագավորի

դուտորս, որպես տեր մնացի և տարի: Հայրենիքը թողմելով մեր որդիներին՝ ես ու իմ ամուսինը եկանք այս վաճքը, Տեր Գրիգորիսի և Արան անվանակից մեր որդու մոտ: Հագնվեցինք ճճակուրի նման, և ես կանգնեցրի այս խաչը, որպես հիշատակ իմ հոգու համար: Ովքեր երկրպագում են, թող հիշեն իրենց աղոքըների մեջ»:

Թվում է, որ հետևյալ արձանագրությունը նվիրված է սրանց մերձավոր Վախտանգին. «Աստծո կամքով ես՝ Սմբատի որդի Վախտանգս, Հիսուս Քրիստոսի ծառաւ և իմ ամուսինը՝ Քրիստոսի աղախին Հանան, միաբանեցինք Դադի վաճքի հետ, մեր ժառանգությունից՝ սկսած Զիշխա ձորի բերդից մինչև Խոգենակի այգին, տվեցինք վաճքին, արեցինք նվերներ. մեծ ծախսով ու մեծ հոլյուոլ կանգնեցրինք մի մեծ խաչ: Մենք՝ բնակիչներս, Տեր Գրիգորիս և միաբաններս, սահմանեցինք բոլոր եկեղեցիներում Հովհաննես Նանայի, Վարդանանց և Վախտանգի տոներին երկու օր ժամասացություն կատարել: Արդ, ով ընծաները և ունեցվածքը խլի սուրբ վաճքից կամ խափանի ժամասացությունը, ՅԺԸ (318) հայրապետների՝ կողմից նպովովի և մեր մեղքերի տերը դառնա»:

Թվում է, որ Վախտանգը Լիպարտյան Սմբատի որդին է, որի մասին արձանագրվել է 1265 թ. «Աստծո կամքով ես՝ Սմբատ իշխան» մեծ Լիպարտի որդիս, միաբանեցի Դադի վաճքի սուրբ ուխտի հետ Տեր Հովհաննեսի առաջնորդությամբ և գնեցի Խրնուաշանց այգին, Եղեգիսում իմ զնած ձիթիանքը, ստացված արդյունքները, կանաչապատ գյուղը և այլն, որոնք հաստատեցի բարի ծախսով, տվեցի սուրբ կաթողիկեին: Տեր Անաստասը և մյուս միաբաններս սահմանեցինք մեկ ժամերգություն բոլոր եկեղեցիներում՝ Զատկի կիրակիի հարության օրը: Ով որ խլի մեր տվածը կամ ժամերգությունը խափանի, ՅԺԸ հայրապետների կողմից նպովված լինի»:

Այդ նույն ժամանակ և Մամքանը՝ երկրի մեծ իշխան Հասանի կինը, շնորհում է բազում կալվածքներ, 1287 թ. «Չժջ թվին Աստծու օգնությամբ ես՝ արի Հասանի կին Մամքան և մեր որդի Գրիգորը, լինելով այս տեղերի տերերը, որոնք հաստատել էին մեր իշխանները, մեր սուրբ միաբանությանը տվեցինք Չոլբեկանց, Ծանուռանց Զվատեղը։ Ես՝ Գրիգորս, մեր բաժին Մագունանց հողերը տվեցի իմ որդի Տեր Սարգսին։ Ինչ որ խի սուրբ միաբանությունից, կդատապարտվի Աստծու կողմից։ Մեր միաբանները սահմաննեցին սուրբ Ստեփանոսի տոնի ժամերգությունը, որը նվիրված է իմ մորը և իմ կնոջը՝ Աստիեն։ Ուզ որ ժամերգությունը խափանի կամ ընծանները լիի, կդատապարտվի Աստծու կողմից։ Բացի դրանից, մեր բաժին Մոխիրաբակը ևս տվեցինք սուրբ միաբանությանը»։

Սրանց սերունդները ժԴ և ժԵ դարերում ամրացրել ու ավելացրել են նվերները, ինչպես որ արձանագրվում է ընդառակ կերպով. դրանց մեջ մեզ համար կարևոր են վաճքի և Վախտանգաց ու Հասանյանց տոհմի մասին տեղեկությունները, որի համար դրանց կանորադառնանք ստորև։

122. Դոփի որդիներն ու թոռները և նրանց կալվածքը.

«Իշխանաց իշխան Սարգսի դուստր, բարեպաշտութի Դոփը, որի ամուսինն էր բարեպաշտ Խաթրա Գրիգորը, իսկ նրանց որդին՝ քաջ ու հաղթող զորավար, Ականի, Հանդարերդի, Սոթքի, Շաղղաքի և բազում այլ գավառների մեծ իշխան Հասանը, ամենից շատ սիրում էր իր հայրենի Ծար գյուղը և քաջության պարգևները, որոնք տրված էին հայոց աշխարհակալների կողմից որպես արյան գին։ Նա ուներ Գրդի դուստրը Մամքանին, իրենց որդի բարի Գրիգորին։ Նրա ամուսինն էր Աստի՝ Սյունյաց կողմերի իշխան, Տարայիշ կոմսի դուստրը։ Նա շատ ունեցվածքով ու ծախսերով փառքամացրեց Ստաք վաճքի սուրբ միաբանությունը, որովհետև կառուցեց տնաքը,

դարպասը և այլ ուրիշ արդյունավետ գործեր արեց: Իսկ մյուս որդին՝ Տեր Հովհաննեսը,¹ կառուցեց Գետամեջ սուրբ վաճքը: Գրիգորի որդի Վահրամը և սրա որդի Սարգիսը ևս բազում օգտակար գործեր կատարեցին: Դրանցից մեկը Տաթէ, Խորի, Գետամեջի,² Մար գյուղաքաղաքի վանքերի գեղեցիկ զանգակ-ներն են, որ կան մինչև օրս: Սրա որդին էր Հասանը, որից էլ սկսում է Դոփի ցեղը, որոնք են՝ Շահնշահը՝ Ուլուբեկանց Պա-պը, Ալբուղինը՝ Հայտնեցուց Պապը, Զահանշենը՝ Շահանդե-ցուց Պապը: Հասանի որդին էր Ապուղենը, նրավ որդին՝ Դուր-սուն, իսկ նրա որդին՝ Այտինը: Եվ սրա ժամանակ, իսմայելա-ցիների հզորացման, հայոց թագավորության թուլացման ու հա-յոց իշխանների ցիրուցան լինելու ժամանակ, այլազգիները հարձակվեցին և Մուլք մեծ իշխանին՝ Բեթալ Հասանին, ամոր-ձատեցին «մալ արարին»: Պարոն Այտինը գնաց դիվան, երեք տարի աշխատեց և, շատ բան տալով, այլազգիների ձեռքից ա-զատեց վանքերը, որոնք Տերը կտա իրեն որպես վարձ իր ծա-ռայության համար»:

«Ամենակալ Աստծու և մեր Տեր Հիսուս Քրիստոսի կամ-քով գրվեց մեր այս իշխանական հրամանը. մենք՝ Տուրունս, Սետեն, Պոռշը, Գրիգորը, Հասանը, մեր եղբայրներն ու որդի-ները, այս հաստատ հրամանը տվեցինք Տեր Ավագ Եպիսկո-պոսին ու նրա եղբայր Մանվել աբեղային՝ նրանց լավ հավա-տարմության համար, որպեսզի մեր հայրենի աթոռ Դադիվան-ը, Խաթրավաճքը, Գետամեջը, որ մեր գերեզմանատունն է՝ մեր պապերից մեզ մնացած, նրանցը լինի, քանի որ այդ վան-քերում մարդ չկար, որոնք սկզբում շեն էին պահում ու լուսա-վորում եկեղեցիները. այդ պատճառով ուղևորվեցինք և դրանք նվիրեցինք սուրբ աթոռին, նրանց հանձնեցինք նաև երկու իշ-խանությունը՝ Եպիսկոպոսությունը և պարոնությունը: Ինչպես որ մեծ կաթողիկոս՝ Տեր Վարդանը Դադիվանքը, Խաթրավաճ-

քը, Հաղպատը իր վիճակով տվել էր Տեր Աթանասին ու Տեր Սարգսին, նույնապես և այս Բոգնոր Տեր Գրիգոր Կաթողիկոսը այս աթոռը հաստատեց վիճակով ու շրջաբերականով»:

«Ամենակալ Աստծու կամքով ես՝ Սեյտիս՝ պարոն Հասանի թոռնու, պարոն Շանչիի որդիս, մենք՝ Գրիգոր Հասանս, Պետքին, Ալթունքը՝ պարոն Վահրամի որդիները, պարոն Հասանի թոռները, ես՝ Այսինս՝ պարոն Շուրսունի որդիս, պարոն Աղքուի թոռնու, ես՝ Շանշես՝ պարոն Հասանի որդիս, պարոն Զահանշի թոռնու. մենք՝ չորս եղբայրներս, մեր վանքերից տվեցինք Ապահնենք, Խութը, Խոզենակը՝ իր չորս սահմաններով, սկսած Զափարի հանդից՝ Զագունաց ագարակ գյուղի, Բոնչի աղբյուրի, Թողանանց գետի, Պետրոսապահի հետ միասին, իսկ մեր պապերը տվել են Սոխանանցը, Մովատեղը, Զաջորանցը, Չարքեկանցը, Ցրենոտնեցը, Շիռմանանցը, Գրիգորաթաղերը, Դադիվանքը՝ իր քղատակերով, Հերանանց Հակառակարերով, Նավի աղբյուրով, Բերդաքարով, Կռապաշտի ձորով, Ողնով, ինչպես նաև Մաղկանցը, Եղնարածանցը, Խոզենակուց մեծ այգին Մանաճորի հետ միասին։ Տվեցինք Ավագ Եպիսկոպոսին, որը մեր մեծն է, քանի որ նրա պարտականությունն է ղեկավարելը։ Նա Աստծով ազատ է, իսկ եթե ուրիշ մարդ է ղեկավարում, տասամորդը անպայման առնում և տալիս է վանքին։ Սա եղավ մեր առաջին ուխտը Աստծո և սուրբ Թաղետոսի առաջ։ Ով մեզնից հետո այս կարգը խաթարի կամ կալվածքները խի՝ լինի՝ մեր որդիներից, թոռներից, թե ազգականներից, Աստծո առաջ մեղապարտ է, աներես, ՅԺԸ հայրապետների կողմից նզովված, Կայենին և Հուդային դասակից։ Իսկ եթե այլազգի և թուրք լինի, իր հալալը թող հարամ լինի, և իր մարգարեի (փեղամպար) կողմից նզովված լինի. ամեն»։

Այս ամենից հետո նոր նորոգվող տեղում ԺԶ դարի կեսին

արձանագրված է մի խաչվեմի վրա, երեք վանքերի Երկու-
երիս կոչված տեղում:

«Հանուն Աստծու ես՝ Տեր Գրիգոր, երեխա ժամանակվա-
նից եկա եկեղեցու դուռը, շատ աշխատամք կատարեցի! Շան-
քամաղի իշխանությամբ վանքն ավերեցին, ես շիամաձայնեցի,
նրա շենքը գնեցի և շինեցի. Կառուցեցի երեք ջրաղաց, հիմնեցի
երեք այգի և եկա սուրբ Առաքյալի դուռը, շինեցի Խութը, որ
այս եկեղեցու ունեցվածքն է հավաքում. այգիները, բանջարա-
նցները, ջրաղացները և այլ բաներ եկեղեցուն նվեր տվեցի:
Արդ, ով որ այս գյուղերը կամ կալվածքները ջանա իւլել սուրբ
Սուրբյալից, ՅԺԸ հայրապետների կողմից Կնօղովվի, Հուղայի,
Կայենի և Քրիստոսին խաչողների բաժինը կատանա, մեր մեղ-
քերի տերը կդառնա: Իսկ ով որ շեն պահի և մեզ հիշի, Քրիս-
տոսից հատուցում կատանա. ամեն: Ո՛՛ թվին»:

123. Այս Գրիգորը վանքերի առաջնորդների մեջ արձա-
նագրվածներից վերջինն է, իսկ մյուսներն են՝

Տեր Գրիգորիս՝ Վախտանգ Ա-ի որդին, 1181.

Տեր Հովհաննես, 1265.

Տեր Անաստաս, 1265.

Տեր Սարգիս՝ Հասան Գ-ի որդին, 1267.

Տեր Վարդան, ԺԵ դարում.

Տեր Ավագ, ԺԵ դարի կեսին.

Տեր Գրիգոր, 1558:

Իսկ երեսունից ավելի հիշատակված վայրերի արձանա-
գրություններում, թեև շատ փոքր ագարակներ կան, բայց մեզ
Բայտնի շեն նաև շատ գյուղեր, ձորեր, բերդեր, ինչպես, օրի-
նակ՝ Զիվանաձորի բերդը, Մանանայի ձորը, Սովորանց ծովա-
տեղը, Յրդնոտնը և այլն, ինչպես նաև Հազուն կամ Ազուն, որը
Բեռավոր վայրերից է թվում, որտեղից ել քաջ Հասանը մեծ
շարշարանքով ու բազում հնարքներով բերել է մեծ խաչքարը,

որի վրա մի այլ ընդօրինակող այդ տեղի անունը գրում է Առու կամ Հաղու ձևով:

124. Զգիտեմ այդ նույն Դադոյի, Խթրավանքի, թե մանավանդ ուրիշ վանքերի հետ է Խադայի տունը, որը հիշում է Կիրակոսը՝ վարդապետներից ումանց մասին ասելով. «Խաչնի սուրբ վարդապետներ, միմյանց հարազատ Գրիգորիսը և Տեր Եղիան, որը (վանքը) Աստված զարդարել էր երկու մարդով, այս աշխարհից տեղափոխվեցին Քրիստոսի մոտ և գտնվում են աստվածափառ Խադայի տաճ պահեստում. առաջինը վախճանվել է ՈՉԵ (1238) թ., իսկ Եղիան՝ ՈՂԸ (1249) թ.»⁵⁰: Սրանց տապանագիրը ընդօրինակում են Զալալյանները, բայց չեն նշում որոշակի տեղը, այլ Խթրավանքի արձանագրությունների թվում են առանց վերնագրի. «Այս է գերեզմանն ու շիրիմը վեհիմաստ ու արդյունավոր վարդապետներ, սուրբ միաբանության առաջնորդներ Գրիգորի և Տեր Եղիայի. ովքեր կմտնեն խորանը, թող հիշեն հանուն Քրիստոսի, աղաջում եմ ձեզ՝ նաև Գրիգոր եպիսկոպոսին հիշեցե՛ք հանուն Տիրոջ»: Երկուսն էլ գտնվեցին Գանձասարի եկեղեցու օծման նավակատիքի ժամանակ, և ինչպես խոսքերից երևում է՝ Եղիան վախճանվել է 1249 թ., որը այն վանքի առաջնորդն էր, որի տեղը մեզ անծանոթ է, բայց ստույգ երևում է, որ անունը Թադեոսի աշակերտի անունով է, որի մասին ասում է նույն Վանական Վարդապետը. «Եղիշեն և Խադան յոթանասունից երկուսն են, որոնք Թադեոսի հրամանով գնացին Աղվանքի կողմերը և այնտեղ վախճանվեցին»⁵¹: Այսպես վկայում է Քրիստոսի երեք

⁵⁰ Կիր. Գանձակեցի, Էջ 270:

⁵¹Տե՛ս Միկայել Ասորի, Ժամանակագրութիւն, Երուսաղէմ, 1871, էջ

աշակերտների մասին, որոնք հյուրընկալվել են Արցախի անձուկ մարզում:

ԽԱ.ԶԵՆ

125. Անվանի գավառը, ինչպես նաև **Խաչենի աշխարհ**, Բիշվում է Դ դարից **Խաչյանք** տոհմի անունով, Ներսես Մեծի և Արշակունյաց արքաների գահնամակում, որը հետագայում երկար ժամանակ անձանոթ է մնացել պատմություններում: Այն միջին դարերում իր իշխանությունը տարածեց նաև վերը նկարագրված Թարթառի հյուսիսային կողմերի գավառների վրա, հասնելով մինչև Գեղամա ծովի ափերը և Չրբերդի ամրող գավառը, մինչև որ այդ երկրամասը կոչվեց **Փոքր Սյունիք**, որը հայոց նահանգներից (աշխարհ) մեկն էր: Առավելապես նրա միջին և հարավային կողմերը կոչվում էին **Խաչենք** կամ **Խաչենի երկիր՝ սրանում գտնվող գլխավոր բնակավայրի անունով**. սա **Ներքին Խաչեն** է:

Աշխարհագրի բառացանկում ասվում է. «Խաչենը սուրբ Ինարապետի գլուխն է, Գանձասարն է»⁵², որը վկայում է այն մասին, որ այնտեղ է եղել երկրամասի կենտրոնը, այսինքն՝ Խաչենի բերդը, թեև այժմ անհիշատակ է: Գանձասարի Զի (1271) թ. մի արձանագրությունում այն կոչվում է Սուրբ Խաչեն, որը ապացուցում է, որ այն իր անունն ստացել է սուրբ Փայտից (Խաչից) քրիստոնեության առաջին դարերում, սուրբ Մեսրոպից ավելի առաջ: Խակ երկիրի տերությունն ու պայազատները բարգավաճման են հասել **Թ դարում**, երբ հիշվում է նաև

⁵² Վարդան Վարդապետ, Աշխարհացոյց, Փարիզ, 1960, էջ 11:

Խաչենի բերդը. Աղվանքի իշխան Վարազ Տրդատի կիւնը, ուսկադրությունից խուսափելով, «առնում է իր մնացած դստերը՝ Սպրամին (կամ Ապրամիկին) և գիշերով մեծ դժվարությամբ մտնում է Խաչենի բերդը... Սպրամին ամուսնացնում է Սահի որդի Ատրմերսենի հետ, որը Հայկազյանց տոհմից էր և Սյունիքի տերը», որի սերունդները հասան արքունական աստիճանի Սյունիքում և Արցախում, որտեղ կոչվեցին Փառիսոսի քաջավորներ: Եվ այդ ցեղից որիշները Խաչենի իշխաններ ու պայազատներ դարձան, որոնցից հիշվում է ոմն Գրիգոր Ժարի կեսին, որը հյուրընկալվել էր Անանիա Կաթողիկոսի կողմից: Եվ դրանից առաջ Պերփեռումնեն Կոստանդին կայսրը միշտում է Խաչենի իշխանին, նրան դասելով մեծաշուրջ իշխանների շարքը, որոնց մասին՝ պատշաճ է համարում գրել նամակի վերնագրում:

126. ԺԲ դարի սկզբին Խաչենի պայազատները քածանվում են երկու գլխավոր տոհմի, որոնցից մեկը տիրում է Վերին Խաչենին, այսինքն՝ Վայկունիքին և Սիսականին, գահը պահելով Հաթերքում, մյուսը՝ Ներքին Խաչենին՝ ունենալով Խաչենաբերդ գահանիստը: Արձանագրություններում և պատմիշների երկերում առաջինները կոչվում են Պերսումյանք, իսկ երկրորդը՝ Սակոյանք: Առաջիններին ազգակիցներ ենք գտնում մինչև ԺԶ դարի կեսը, իսկ երկրորդինը՝ ԺԳ և ԺԴ դարերում: Դրանցից հետո երկուսը կոչվում են մի՝ Հասան-Զալալյան տոհմ անունով, որոնցից հետագայում նշանակվեցին Աղվանքի կաթողիկոսներ, և ցարդ գոյություն ունեն տոհմի ճյուղերը: Օգտվելով դյուրմբռնելի արձանագրություններից ու պատմություններից՝ նշանակեցինք նրանց հաջորդական կարգը, որքան որ կարողացանք. թվերից մեկը ցույց է տալիս նրանց ապրած տարիները, իսկ մյուսը՝ մաթվան, որտեղ դրվում է խաչանշան (+):

Գանձասարի արձանագրություններում կարդացվում են

սրանց ամվանակից այլ պայազատներ ժե—ժօ դարերում, որոնց հաջորդականությունը չկարողացանք նշանակել, ինչպես նաև հենրից շատերին, որոնք հիշատակված են Կիրակոսի կողմից որպես հնագույն խաչենցիներ. այսպես՝ Հաղբակյանները ժամանակագրությունը տրված է կեչառութիւնության մեջ:

127. Փառիսոսի թագավորների վերացումից հետո Գանձակի ամիրաները սկսեցին նեղել Խաչենի իշխաններին. նախ Փատրունը ձեռք գցեց գավառին, որին հակառակվեց Գագիկ Ա Բագրատունին: Բայց երկորի իշխանները, պատսպարվելով իրենց ամրոցներում, բռնակալներին պակաս նեղություն չպատճեցին: ԺԲ դարի կեսին, 1146 թ., Գանձակի Չավլի իշխանը գրկին գնաց Խաչենի, Տանձիքի և Աղախի կողմը, քանի որ նրա ձեռքի տակ չմնացին այն դղյակները, որոնք նա առաջին անգամ առել էր. այնտեղի ազատվածներից մնացածները, որոնք թաքնվել էին անտառներում, նորից են գրավում իրենց քերդամրոցները և ապստամբություն մղում տաճիկների (թարթարների) դեմ: Այդ պատճառով նեղվելով՝ Չավլին դիմում է նրանց վրա՝ վրեժիներության համար. նա չնայած ամրոցները չկարողացավ առնել, բայց ամրող գավառը խպատ ավերեց: Այրեց և սուրբ առաքելադիր ուխտը, որ կոչվում է Դադուի վանք, և ինքը չվեց—գնաց Մարտա աշխարհը»⁵⁹:

Սակայ ժամանակ անց և բռնակալ Ելտկուզը «պատրազմը չէր դադարեցնում Խաչենի իշխանների դեմ, որովհետև երեմն գաղտագողի գնում էր, գրավում Հարու ամրոցը և բոլորին առհասարակ սրի քաշում»:

Դրանից հետո իշխանները հզորացան, գերազանցեցին թա-

⁵⁹ Հայապատում, էջ 396:

թարներին և իրենց ցեղը խառնեցին ժամանակի ազնվագույն տոհմերի՝ Կորիկյանների, Բաղացինների, Զաքարյանների և Քուրդյանների հետ: Եվ այդ ժամանակամիջոցում կառուցվեցին երկրի սուրբ վանքերը, որոնց գլուխը կանգնեցին անվանի և իմաստուն մարդիկ, որոնցից ոմանք գնացին Գուգարքի կողմերը և դարձան մեծահամբավ՝ Հաղպատի աթոռի առաջնորդներ, ինչպես, օրինակ, Բարսեղը ԺԲ դարում և Հովհաննիսյանները ԺԳ դարում, ուր գնաց և Տեսումնեն Խաթունը և կառուցեց Տիրամոր եկեղեցին: Նրա հետ այնտեղ գնացին և նրա եղբայրները, որոնք այնտեղ ապրուցին և մեռան:

Սրանց եղբորորդի Հասանը՝ փաղաքշաբար Զալալ-Ռոյ Կոչվածը, Խաչենի իշխանների մեջ անվանի եղավ, փառքով և շինարարությամբ աչքի ընկավ Գանձասարում, որի արձանագրության մեջ նրան և նրա հորը թագավոր են անվանում:

Ա.

ՎԱՍԱԿ

|
ՍՄԲԱՏ, ԳՐԻԳՈՐ (1148—50)

|
ՎԱԽՏԱՆԳ Ա

|
ՀԱՍԱՆ Ա (1141—1184), ՏԵՐ ԳՐԻԳՈՐԻ
(1182)

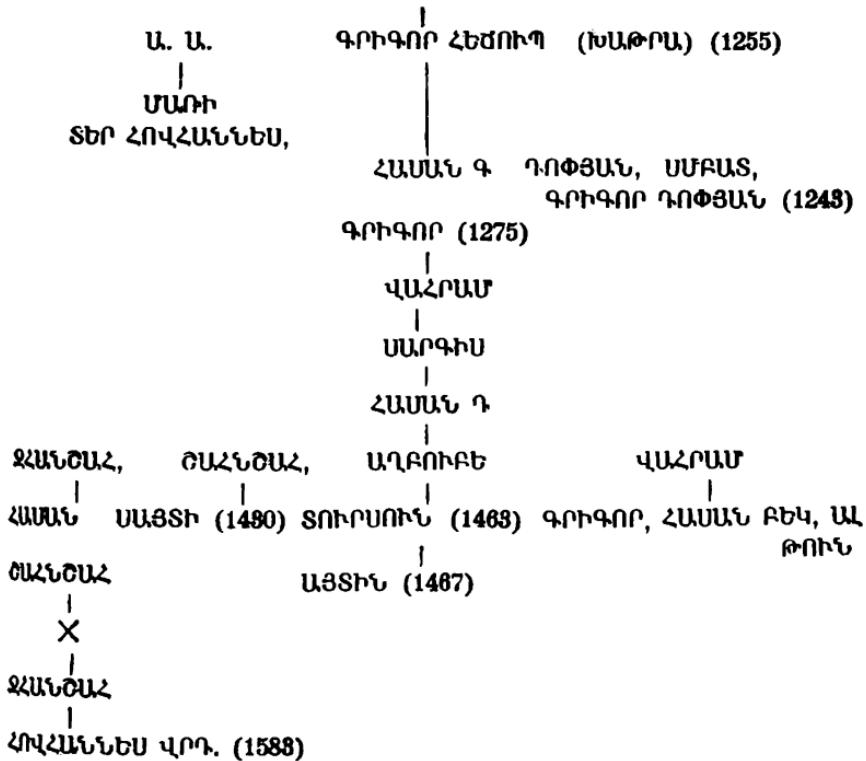
ՍՄԲԱՏ, ԽՈՅԱԴԻՆ, ԳՐԻԳՈՐ, ՎԱԽՏԱՆԳ Բ (1182), ԳՐԻԳՈՐԻՍ,

|
ՎԱՍԱԿ (+1201)

|
ԽՈՅԱԴԻՆ, ԽՈՉԱՆ ԴԱՎԻԹ

|
ՎԱՍԱԿ (1287)

ՍՄԲԱՏ, ՀԱՍԱՆ Բ. (+ 1244), ԳՐԻԳՈՐ
(1212))

Բ

ՆԵՐՔԻՆ ԽԱՇԵՆՑԻՔ

ՎԱԽՏԱՆԳ Ա
ՀԱՍՏԻ ՄԵԾ

ԽԱԹՐԻՆ, ՎԱԽՏԱՆԳ ԹԱՆԿԻԿ († 1218),

| ՍԵՆԵԳԵՐԻՆ, ՍԵՎԱԴԱ

ՄԱՐԻՆԵ, ՆԱՍՐԱ ԴՈԼ, ՀԱՍՏԱՆ ԶԱԼԱ, ԴՈԼ, ԶԱՔԱՐԵ, ԻՎԱՆԵ
(1214—1261)

ՄԱՄԱ ԽԱԹՈՒՆ, ԱԹԱԲԵԿ (1261—82), ՌՈՒԶՈՒՔԱՆ ԿԻՆ,
ՄԻՆԱ ԽԱԹՈՒՆ

ՊԱՐՈՆ ԶԱԼԱ,

(Երկու Զալայիների միջև պակասում են 2 կամ 3 ցեղեր):

ԱԹԱԲԵԿ, ՀՈՎՀԱՆ ԿԹՂԿՍ. ԱՂԲԱՍ կամ ՊԱՍՏԱՆ.
ԱՅՏԻՄ ԲԵԿ
ՍԱՐԳԻՍ
ՍԱԹՏՈՒՆ (1457)
ՀԱՏԻՐ ՄԵԼԻՔ (1500)
ՄԵՀՐԱՄ ԲԵԿ
ԶԱԼԱ ԲԵԿ (1586)
ՎԵԼԻԶԱՆ ԲԵԿ
ԲԱՂԴԱՍԱՐ
ՎԵԼԻԶԱՆ Բ.
ՍԱՐԳԻՍ
ՄԵԼԻՔ ԱԼԱԶՎԵՐՈՒ
ՄԵԼԻՔ ԳՐԻԳՈՐ
ՄԵԼԻՔ ԲԵԿ
ԻՄՐԱՅԵԼ ԲԵԿ, ԶԱԼԱ ԲԵԿ
ԴԱՆԻԵԼ ԲԵԿ
ԲԱՂԴԱՍԱՐ ԱՐՁԵՊԻՄԿՈՊՈՍ

ՏԵՐ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ (1271)

ԱՐԻՍՏԱԿԵՍ ԿԹՂԿՍ.

Նրա կինը էր Մամքանը՝ Բաղաց թագավորի թոռը: Նրա խընդրով և մեծն Վանականի հրամանով ոմն Տեր Խրայելը՝ Գրիգորի եղբայրը (ըստ իս⁴ Եղիան է հիշատակել), վկազարանուրուն սահմանեց՝ ըստ հայկական և հոռոմեական ամիսների, և առաջինը սա է հիշվում ստույգ ժամանակով տոնավեալ մատյանում: Այս Զալալը, առաջինը նեղվելով թաթարներից, աստվածային ողորմություն գտավ, և Սարդախի խանը նրան վերադարձեց Չարաբերդը, Ականան, Կարկառը, որոնք գրավել էին իրենից: Բայց բանարկու մարդկանց միջոցով նա հանձնվում է Արդուն խանի ձեռքը: Մինչ նրա դուստր Ռուզուքանը՝ ոմն Բոր թաթար իշխանի կինը, աշխատում էր փրկել նրան, անօրենները շտապեցին չարաշար մահվամբ սպանել բարյացապարտ մարդուն, 1261 թ.: Եվ նրա որդի Աթաբեկը բերել տվեց նրա Օշխարկած մարմինը և թաղեց Գանձասարում:

Սրանից սկիզբ է առնում Հասան-Զալալյանների ցեղը, որոնցից է Զալալընկ իշխանը իր երկու և նորորորդիների հետ: Նա 1588 թ. հայոց այլ մելիքների հետ միասին գաղթեց Պարսկաստան, զզվելով՝ օսմանյաններից, որոնք 1579 կամ 1580 թ. թալանեցին ու ավերեցին Խաչենն ու Չարաբերդը:

128. Բայց հզոր և իշխանավոր մարդիկ չպակասեցին Խաչենի տնից և հետագա դարերում. Սյունյաց մելիքների հետ միասին մինչև մեր դարը նրանք գրավեցին վիճակների ու գյուղերի վերակացությունը: Լեկերը 1722 թ. արշավեցին Ուտիք և Շատան մինչև Խաչենածոր, ավարի ենթարկելով երկիրը, մեծ վճառ պատճառեցին: Մեկ տարի անց խաչենցիները, միանալով Ուտիքի կողմերի բնակիչների հետ, կանգնեցին օսմանցիների և պարսիկների դեմ: Եվ ԺԸ դարի վերջերին, բոնակալ Փանա խանի օրոք, ինքնագլուխ իշխանությամբ փառավորվում էին Հովսեփ Մելիքը և նրա որդի Բենկարը՝ գորավոր և կորովի մարդիկ, և նրանց նման Աղամ Մելիքը, որը նրանցից էլ առաջ

անցավ փառքով և հերոսությամբ, և որի մեծաշեն վիմատաց ապարանքները մինչև օրս կանգուն կան գավառի տարբեր կողմերում: Մելիք Շահնազարը՝ մեծահանճար և քաղաքացներ մի մարդ և ուրիշները՝ Մելիք Ալավերդին, Մելիք Բաղրամի, Մելիք Եսային, Մելիք Միրզախանը, մնացին պարաից հայտակության տակ: Նրանց սերնդից ոմանք և այժմ պատվի են արժանանում ոռուաց դռանը:

129. Զալալյանների իշխանության ժամանակ Խաչենի սահմանը ձգվում էր դեպի հարավ, հասնելով մինչև Շուշիի կողմերը, որ մոտ է Գարգար գետին, իսկ ամբողջ երկիրը նրա ու Թարթառի միջև է, որոնց միջով, բարգավաճ հովտով, հոտում է Խաչենագետը, որն իշնում է Գանձասարի և Շահթախտի լեռներից, որտես գտնվում են **Գըրք-կյոզ** լեռան վերջում՝ Խաչենի, Զանգեզուրի, Վայկունիքի միջնասահմանում: Խաչենագետը աշից ընդունում է մի մեծ և մի քանի փոքր վտակներ: Բայց նշանավոր երկրի բնական կերպարանքը, բացի Շուշիի կողմերից և արքունական ճանապարհից, մեզ լավ ծանոթ չէ՝ այստեղով հետաքրքրվող ուղևորների շանցնելու պատճառով:

Արցախի և Ռոտիքի այլ գետերի աման Խաչենագետն է ձորերով է իշնում, որի հետևանքով էլ այդ մասը Խաչենամբ է կոչվում: Մեր նախնիներից Կիրակոսը հիշում է, թե ինչպես 1240 թ.⁵⁴ Խաչենում սարսափելի ու խոշոր կարկուտ է տեղում, որի հետ էլ թագաչափ ձկներ են թափվում, որ «մենք մեր աշքով շտեսնք, ասում են, բայց շատերը կային և հավաստիացնում էին, թե իրենք ականատես են եղել»⁵⁴:

Հստ հին աշխարհաբաժանման՝ երկրի հյուսիսային կողմը՝ Թարթառի անջրագետը և Խաչենի արևմտյան հովիտը, սեփականացրել էր Մեծիրանքի գավառը, արևմտյան կողմը՝

⁵⁴ Կիր. Գանձակեցի, էջ 321:

Մյուս Հաբանդը կամ Ամարասը, հարավային կողմը՝ Պաճեհանք գավառը և Շուշիի այլ գավառներ: Դրանց համաձայն՝ մենք էլ Չրբերդ գավառի մնացած մասը բաժանեցինք երեք մասի, դրանք կոչելով հին գավառների և նրանց նոր բնակավայրերի առութեարով՝ Մեծիրանք | և Կսապատ, Ամարաս և Անկերան, Պանծկանք և Շուշի:

ՄԵԾԻՐԱՆՔ—ԿՍԱՊԱՏ

130. Արցախի հայտնի գավառներից մեկը Մեծիրանքը կամ Մեծիրյանքն է, որն ավելի լավ է կոչել Մեծարունիք: Այն ֆեր առաջին պատմիչները չեն հիշատակում, բացի Աղվանքի պատմիչից, Զ—Թ դարերի մոտակայքում: Սա համարվում է խաչենցիների հին ցեղի օրրանք: Ուներ եպիսկոպոսական հին աթոռ Ա. Հակոբի անվանի վանքում, որի առաջնորդները հիշատակվում են Զ դարից, ինչպես ցոյց կտրվի ստորև:

Այս գավառը տարածվում էր Տրտու գետի աջ կողմում, արևմուտքից դեպի արևելք և ձգվում դեպի հյուսիս: Նրա հարավային կողմին մոտիկ հոսում են գետակներ, որոնց ակունքները հայտնի չեն: Դրանցից մեկը, իմ կարծիքով՝ Կսապատի մոտով ամցնողը, կոչվում էր Զղախ, և պատմիչի նկարագրությամբ նրա սահմանները կոչվում են «Զղախյան հովիտ, Ասպարիսան» դաշտակ Տրտու գետի ափին, որը գտնվում է Մեծիրանքի Վիճակում (գավառում)»⁵⁵, որտեղ կանգ են առել Մեսրոպի աշակերտները, որոնց թաքցրած նշանքները հայտնաբերվեցին է դարում: 821 կամ 822 թ. պարտավցիները ասպատակելով Ամարասը՝ եկան այստեղ «և ամրացան Մեծիրանքի գավառում,

Ծիկաքար կոչվող տեղում»⁵⁶, որոնց կոտորելով Քաջ Սահմի Սմբատյանը՝ գերի վերցրեց: Երեսուն տարի անց (մոտավորապես 853 թ.) «անձրևների շատությունը Մեծիրանք գավառուն տեղատարափի է վերածվում, և հեղեղի ընթացքը հասնում է Դաստակերտ գյուղը, որը գտնվում է գետերի միացման տեղում, որտեղից խաշնարածների ուժ հարյուր վրան տարավ, որոնք կովկասից եկել էին ամառային արոտավայր»⁵⁷: Գետերի միացման տեղում կարծեմ Խաչենագետի վտակն է, որը աջից (հարավից) է հոռում:

131. Հյուսիս-արևելքում, Տրտուի ջրաժամի սկզբում, սովորականի և Ծվաճերի սահմաններին մոտիկ,՝ կա երկու գյուղ՝ Ռուտ-դարաբեկ և Քյուչուկ-դարաբեկ, այսինքն՝ Մեծ և Փոքր Փոքրի հարավում է գտնվում աշխարհագիրների նշած Կոստանդնուպոլիսի մեջ ավանը՝ հեռվից շրջապատված լեռներով, իսկ մոտիկից՝ այգիներով. այն գեղեցիկ մի վայր է, ինչպես ես կարծում եմ ոռոգվող Զղախ գետով, որը տորթակեզ ամուսը շողում է լեռների շուրջը: Ունի գեղեցկաշեն եկեղեցի՝ բարձրացած չորս սյուների վրա, կառուցված 1686 թ.: Այժմ այդ գավառում դրանից մեծ և բազմաբնակ բնակավայր չկա, որի հետևանքով ել նրա գլխավոր գյուղն է և, ինչպես կարծում եմ, այդ կողմի տեսուչի հաստավայրը:

Սրա հարավային կողմում գտնվում են Քյով-յադախ և երկու Շան-յադախ գյուղերը, արևելքում Քելանին է, իսկ արևմտյան կողմում գյուղ չի նշվում: Հստ աշխարհագծի՝ այլ Քյով-յադախը Մոխրաբակ գյուղը պետք է լինի, հիշատակված Զալալյան Սարգսի կողմից: Այնտեղ կա երկու գեղեցկաշեն եկեղեցի, որոնցից մեկը Տիրամոր անունով է, իսկ մյուսը՝ Ինը-

⁵⁶ Անդ, էջ 328:

⁵⁷ Անդ, էջ 333:

Մասնաց (”), ինչպես նաև Մելիք-Աղամի մի հոյակառ ապարագը⁵⁸:

132. Այս հովտում և Ասպարիսաձև դաշտակում, որը իր շորջը գտնվող լեռների շնորհիվ է այդ անունն ստացել, ինչպես վերևում և այլուր ասացինք, մի քանի օրով հանգրվածեցին Մեսրոպի աշակերտները, որոնք եկել եին Մեծկունիքից: Եվ երբ հոնական ասպատակները մոտենում են, աշակերտները այնուեղ թաղում են Երուսաղեմից բերած ճշխարքները և մեկնում, բայց չեն կարողանում ազատվել ավագակների ձեռքից, և նրանցից համատակվածները որպես սրբություն ծածկված են մեռմ շուրջ 200 տարի, մինչև որ Աստծո այր Խրայելին տեսիլք երևաց, և նա իր վիճակի եպիսկոպոս Դավթի հետ գալով Մեծիրանքի կողմերի եպիսկոպով Հովելի մոտ, որի թեմի մեջ էր մտնում Զղախը, սկսեց որոնել երազում տեսածները: Արդ՝ նրանք Մեծիկողմանքի Ըոստատակ գավառից Տրոտի վրայով անցնելով Զղախյան հովիտը, «դուքս գալով տեղավորվեցին Շամաւոր անտառում, բարձրավանդակ տեղում, մի սարավանդակ վայրում: Այնտեղ կար փայտաշեն մի մատու՛ խեցիներով երեսապատված, խաչանիշ զարդաքանդակներով դրվագված, պատերը զարդափայլ գեղեցկությամբ հորինված: Արդ՝ այդ լուրջ հայտնի դառնալու ժամանակ աճապարանքով հավաքվեցին պատվական մարդիկ, բորեպիսկոպոսներ, հարյուրների սարկավագներ, գլխավոր գավառապետներ և մեծամեծներ, գործակալներ, տղամարդկանց ու կանանց ժողովրդական բազմություններ, որպեսզի բոլորը մասնակցեն Աստծու սրանշերագործությանը:... Եվ երեքօրյա պասի ժամկետը լրանալիս Արասուն Խրայելը բարի ձեռքն առավ, խոնարհվեց բոլորի

⁵⁸ Համով Զապայանց Սարգիս, Ծանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, Բ. Ա., Տիֆլիս, 1842, էջ 180:

առաջ և, ուղիղ մայելով նկատված տեղը, հրամայեց աներկու փորել: Եվ այնտեղ մեկտեղ հավաքված բազմաթիվ մարդիկ մասնակցելով այդ գործին, իրենց զգեստներով կրում էին հողը հեռու: Նրանք աշխատանքից հոգնելով՝ չկարողացան տենչալի ու բաղձալի գտնել: Ապա այնուհետև արեւյան կողմի փայտաշեն հարկը քանդեցին, ուր դրված էր Տիրոջ մեղաքավիշ պատարագի սեղանը: Այնտեղ հետախուզելով և որոնելով՝ սեղանի տակ մոտ մեկ կանգուն փորեցին: Հանկարծակի այնտեղից շատ քաղցր ու անուշ բուրմունք տարածվեց: Եվ լցվելով համելի առատությամբ՝ շատերի հոտոտելիքները մշտապես քաղցրացրեց: Այդ հոտը ճշգրիտ կերպով նմանվում էր խնձերի ու զանազան ծաղիկների ազնիվ բույրերին, մինչև որ բոլորը առհասարակ զարմացան: Եվ երբ փորեցին տար թիզ, գտան երկու արծաթյա արկղեր, որոնց վրա դրված էր կապարե կնիք: Վերջինիս վրա հաստահեղույս մեխսերով մեխված էր մի ոսկեձովյլ տախտակ, և նրա վրա գրված էր ասորերեն և հայերեն....:

Ապա եպիսկոպոսները Խարայելի և պատվավոր քահանաների հետ միասին առանձնացնում և բաց էին անում սրբության տապանակների մատանու կնիքը ու այնտեղ գտնում Քրիստոսի փրկարար խաչի մի մասը: Նույն ինքը՝ արքիդիական քորեպիսկոպոսը կարդում է ոսկեձովյլ տախտակի գրությունը որը հետևյալն էր, թե՝ «Առանձնացված մասունքները Երուսաղեմի սրբերինն են»: Խսկ Մեծիրանքի հովապետ տեր Հովելը երբ տեսնում է այդ աստվածային հրաշքը, իր լայնածավալ գիտությամբ նույնապես բազմաբեղուն կերպով ծաղկում էր և ամրող սրտով գործառում Աստծոց...: Եվ որովհետև իր նահանգում էր գտնվում նախապես սահմանված վայրը, որտեղ ծածկված էր կենսատու լույսը, ուստի չսպասեց որպես ճամփորդ կամ հանցավոր որևէ մեկի կողմից շնորհ ստանալու, այլ ինքը

դարսավ տնօրինողի ու հսկող դրանց վրա, իբրև իր գանձերի վրա: Եվ տապանակներից մեկը որպես պատիվ ինքն է առնում և տանում եպիսկոպոսանոցը: Սակայն դրանից խստ դժգոհ էր Աստծու մարդը..., բայց մի պահ ճառ թույլ տվեց և իր հեղության համաձայն ոչ ոքի չամբաւանեց, այլ առավ մնացած տապանակները և Դավիթ եպիսկոպոսի հավանությամբ Տիրոջ պաշտամունքը կատարող բազմաթիվ քորեպիսկոպոսներով, քահանաներով՝ ամբողջ ժողովրդով տարավ իր բնակավայրը և սաղմուներով, օրինություններով, լուսափ լապտերներով ու մոմերով Տիրոջ սրբությունը ուղի գցած իջեցրեց Գլխովանքի սուրբ եկեղեցին»⁵⁹: Եվ ապա այդ դեպքերի մասին գրեցին կաթողիկոսին, իսկ հավելված ճամակում ասվում է նաև կնիքով հաստատված կողովների մասին. «Վրան հոռմեական՝ փականքով կապարե կնիք, որից էլ կախված էր ոսկեձույլ մի տնախտակ»⁶⁰: Եվ դրանք կաթողիկոսին և Մեծն Զվանշիրին ցույց տալուց հետո Խորայելը իր մասը տանում է Գլխովանք, իսկ Հովելը իր մասը՝ Ս. Հակոբի վանքը:

133. Զղախից հարավ ընկած է մեկ ձորահովիտ և՝ Թարթառ և Խաչեն գետերի միջև. դա Գապարտն է կամ Ղաբարթոն, որի արևելյան կողմում էլ համանուն գյուղն է, իսկ արևմրտյան կողմում՝ Գազանճը և Քեկանին: Խաչենագետի հովտում, վիճակի հարավարևելյան ծայրում, գետի աջ կողմում, մի բարձրավանդակի վրա գտնվում է Բարտիս գյուղը, իսկ նրա հարավում՝ Տաշ-պաշը, դրանից ավելի վերև, արևմտյան կողմում՝ Շալվան, սրա հյուսիս-արևմուտքում, գետի ձախ կողմում Ալմաք գյուղը. սրա և վերոհիշյալի միջև գետերի միացման տեղն է, և այնտեղ, նրա անկյուններից մեկում կարելի է հան-

⁵⁹ Կղճկտ., էջ 205—208:

⁶⁰ Աճոյ, էջ 210:

դիպել Թաստակերտ գյուղին, որ հեղեղվեց հազար տարի առաջ: Հասան-Զալալյանը Արցախի արձանագրությունների ժղովածուներում այդ գյուղը կոչում է Տաստակեր, որտեղի եկեղեցում էլ ընդօրինակված է մի արձանագրություն, ըստ որի այն կառուցվել է Սարգիս եպիսկոպոսի կողմից, 1281 թ. «Ձ թվին Աստծու կամքով, Արդունի իշխանությամբ տեր Ստեփանոսի հայրապետության ժամանակ, Փախրատինի որդիներ Խվանի և Սատրատինի ամիրայության օրոք, ես՝ Տեր Սարգիս, կառուցեցի ժամատունը, զուգեցի գավազանները՝ ավետարանները, Ստողոգինը, Եսային: Ովքեր աղոթում են, թող ողորմությամբ հիշեն հանուն Քրիստոսի»:

Ախմաքի հյուսիս-արևելքից նրան մոտ է գտնվում Պայտագյա գյուղը, իսկ հյուսիս-արևմուտքից նոյնպես նրան մոտիկ՝ Տավշանը, որը հայոց աղբյուրներում Առաջաձոր է, հիշատակարաններում՝ Առաջաձոր, բայց ըստ իս ավելի ճիշտը Արջաձորն է: Խաչեն գետի ձախ կողմում, Գանձասարի ելքից չորս մղոն հեռու, ապառաժու ու մացառու ձորավայրում, հայկական 100 տներով գյուղն է, որտեղ կա քարաշեն եկեղեցի, կառուցված կամ նորոգված 1668 թ. Դավիթ քահանայի կողմից, որի օրոք գյուղի ավագն էր Յաղուր բեկը, իսկ Ագառգալինը՝ Պահարը: Բայց եկեղեցու դռան վրա ամրացված է 1253 թվի մի խաչքամ. «Ձ թվին ես՝ Արքուալի որդի Վաչես, խաչ կանգնեցրի պարոն Թուրքին. ովքեր կկարդան, թող հիշեն հանուն Քրիստոսի»:

Արջաձորի մերձակող վայրերը հիշատակվում են Կանոնների մեջ, 1458 թ., որոնցում հիշվում են նաև Մերաթի որդի Շահնշահը, Արդութի թոռը և Զալալ Մեծի որդու, Մեջլիսի որդու, Ուլութեկի Աղաբաստ տան Արաբա-հողը (ուր սպանություն էր կատարվել), իսկ սահմանները կոչվում են Առաջաձորի ջուր, Մեծ Շահա, Դիցարած քարեր, Արապա ճորեր.

Ծագ, Արիսն աղբյուրի հող, Հավափի խոռ, Որոյաց խաչի խոռ,
Քարոտն, Քարի ջրաղաց Խաչեն գետի վրա. այս հանգամանք-
ներին վկա են եղել Աղվանքի Հովհաննես Կաթողիկոսը, Գան-
ձասարի առաջնորդ Եղիա Եպիսկոպոսը, Զալալի որդի Աղա-
քաստը (որը այդ կողմերի ազնվագույն տանուտերերից է), Ա-
րաբեկ Սմիր Հասանը, Արա Եղբայրները և Դուրսունի որդի
Միրդալին:

Արջաձորի հյուսիս-արևելքում բարձրանում է Չիլեթ լեռ,
որը հայերը կոչում են Չափարած խաչ՝ նրանում գտնվող մի
ցանկապատ խաչվեմի պատճառով, և այնտեղով է անցնում
մանապարհը դեպի հյուսիս:

Գետակի աղբյուրների տեղերում գտնվում են Սպատարան,
Խրիստան, Հազարգոյս (⁵), Հնձախոտ կամ Հնձախոթ հանգըր-
վանները կամ ձմեռանոցներք ու ագարակները, որտեղ գրա-
նդվում էին նաև Գանձասարի վանքի կալվածքները, որոնց
մոտ կան Եկեղեցիների ավերակներ կամ լրված մատուններ,
խաչարձաններ և գերեզմաններ, որոնցից մեկն էլ բլրի գագա-
րին գտնվող Կարմիր Եկեղեցի կոչվածն է, որը դեռևս կանգուն
է: Նրա մոտ կան կարմրաքար խաչվեմեր, որոնց արձանագրու-
թյունները ճշգրտված չեն: Գապարտի կոչվող աղբյուրների
վայրի և սարահարթից հոսող Թարթառի միջն ընկած է Հըն-
ձախոտ բուն գյուղը, որը այլազգիների կողմից Յայճի է կոչ-
վում:

Հնձախոտ ձմեռանոցի սկզբից, մեկ միոն հեռավորությամբ
գտնվում են Աղբերքիան ձմեռոցն ու գոմերը, Այս ուամիկները
կրչում են Ըստըրքան կամ Խըրըրքան, որտեղ գտնվում է
Սկյանդար (⁶) հահատակի մի ոխտատեղ-Եկեղեցին, ուր զատ-
կի օրերին տոն և հանդիսարթյուններ և են կատարվում: Նրա
կարմրաքար սյուների ու դուռն վրա և գերեզմաններում երևում
են արձանագրություններ, որոնք դեռևս չեն վերծանված: Հըն-

Ճակատիք. Բյուսիսապին կողմում, մի լեռնաբլրի լանջերին կա Բնափոսմեր (ուսմիների արտահայտությամբ՝ **Պեմեն-կյումեր**) կոչվածը: Լեկերի և պարսիկների ասպատակություններից այդ տեղերը ամայացան ԺԸ դարի երկրորդ կեսին, իսկ այժմ պատկանում են Արշաձորին: Սահմանները անտառախիտ են, որտեղ կան երկանաքարի և կարմիր ջրաղացքարի լքված քարանքներ:

134. Խաչենագետի և նրա վտակ Քոյատակի միջև, երկուսից մեկ մղոնաշափի հեռավորությամբ գտնվում է Մեծիրանքի հնագույն, նշանավոր ու հայտնի Ս. Հակոբի մենաստանը, որը կոչվում է նաև **Մեծիրանքի Վանք՝ կառուցված բարձր բլուրի վրա**: Գյորբ-կյուղ լեռան արևելքում անտաշ քարերով կառուցված երեք եկեղեցի կա: Նրանց առջևի մասում գավիթն է, իսկ շորջը՝ վաճրի մութ սենյակները: Խակ մյուս արձանագրություններից, ասում է Սարգիս Զալալյանը, կարելի է գուշակել, որ մենաստանը կառուցվել է ԶԳ թվին, որը Տիրոջ 634 թիվն է, բայց թարկ է կարծել, որ այն ավելի վաղ է հիմնադրվել, քանի որ այնտեղ էր տեղադրված Մեծիրանքի եպիսկոպոսի աթոռը, և ստացին եպիսկոպոսը հիշատակվում է Տեր Արար, Զ դարի կեսին, որը և 552 թ. Աղվանից Տան կաթողիկոսակթյուն վերակոչվեց: Այդ դարի վերջում եպիսկոպոսը Սիմեոնն էր, որին հիշում է Արքահամ կաթողիկոսը իր թղթում⁸¹, իսկ է դարի կեսին՝ Հովել եպիսկոպոսը, որի ժամանակ Զղախյան հովտում տեղի ունեցավ մասունքների գյուտը, և կողովներից մեկը բերեց այստեղ: Նրանից հետո հիշվում է Զաքարիան, որին ձեռնադրեց Ներսես կաթողիկոսը, է դարի վերջում կամ Ը-ի սկզբում: ԺԳ դարի կեսին Սարգիսն ու Վարդանը առաջնորդ կարգվեցին, իսկ շատ դարեր անց հիշվում է Գրիգոր եպիսկո-

¹ Կոնկու., էջ 278—279:

պոսը, որի հիշատակը գրված է Մծրինի Ս. Հակոբ եկեղեցու աթաքայա պահարանի վրա. «Նորոգվեց ՌՇԽ (1891) թվին Գրիգոր եպիսկոպոսի ձեռքով»: Քանի որ այդ սրբին է Ավիրված, դրա համար էլ առանձին արձանագրություններում (օրինակ, Գանձասարի արձանագրությունը) կոչվում է Մծրինի արքու: Այժմյան եկեղեցին կառուցվել է Խորիշահ տիկնոց կողմից, 1212 թ., որի որդիները՝ մեծն Զալալ-դոլն ու Զաքարեն և վերին Խաչենի իշխանները, նրանց հետ նաև ուրիշները, վաճառքին նվիրել են գյուղեր և ագարակներ, ինչպես ցույց կտրվի այլ արձանագրություններում, որոնց մեջ վերջին թվականն է 1293-ը: Բայց կան նաև անթվակիր արձանագրություններ, ինչպես պայազատ իշխան Զալալի որդի Հովհաննես կաթողիկոսի խաչարձանը: Թվում է, որ մյուս խաչվեմը նա է կանգնեցրել վանքի գավիթում և մակագրել՝ «Ես Հովհաննես կաթողիկոս, կանգնեցրի այս խաչը իմ հոգու փրկության համար»: Այնտեղ է գտնվում նաև նրա գերեզմանը՝ «Այս է Աղվանքի կաթողիկոս Տեր Հովհաննեսի գերեզմանը. ՉժԹ», որից հայտնի է դառնում նրա վախճանվելու թվականը՝ 1470:

135. Մեծիրանքի վաճառքի արձանագրությունները.

Ա. «ՈԿԱ. թվին Աստծու կամքով՝ ես՝ Վախտանգի տիկին, մեծն Սարգսի դուստր, Զաքարիայի և Խվանեի քույր Խորիշանը, վերատին կառուցեցի Մեծիրանքի եկեղեցին՝ իմ հոգու փրկության և իմ զավակների բարեխոսության համար. Աև (իմա՝ մի քառասուն) ժամերգություն թող լինի ինձ և իմ ծնողների համար: Վախտանգին և ինձ ձեր աղոթքների մեջ՝ հիշեցնե՛ք»:

Բ. «ՉԽԲ թվին ես՝ Հեղուրի եղբորորդի Մավիս, դարձա սուրբ ուխտի միաբան, գմեցի Խաչեղիքի սուրբ նշանը և տվեցի վաճառքին: Իմ տերը և միաբանները խոստացան սրա դիմաց ժամերգություն կատարել»:

Գ. «Զալալի հրամանով ես՝ Վահրամն, Հասանը, Սմբա-
տի որդիները մեր հոր հոգու համար Ծաղատեղի հողը տվեցինք
Մծրինի աթոռին: Տեր Վարդանը և միաբաններս Հասանի,
Սմբատի, Թամարի համար ժամերգություն տվեցինք. ով հողը
խի և ժամերգությունը խաբանի, ՅԺԸ (318) հայրապետների
կողմից թող նզովվի»:

Դ. «Ո՛ յօվին ես՝ Մեծիրանքի տան Սմբատի որդի Գրի-
գորս, Տեր Սարգսի ու Տեր Վարդանի առաջնորդությամբ սուրբ
Աշան ավետարանը և Ակեսավերը իր հողով ու իշխանությամբ
տվեցի Զալալին ու միաբաններին»:

Ե. «Աստծու կամքով ես՝ Տեր Հովհաննես կաթողիկոսս, մեծ
իշխան Զալալի որդիս, կանգնեցրի խաչը իմ հոգու փրկության
համար. ովքեր երկրպագում են, թող հիշեն աղոթքների մեջ»:

Զ. «Աստծու կամքով մենք՝ Սարգսի որդիներ Ուքանս և
Պապքանս, որդու հոգով (*), Զալալ-դոլի իշխանությամբ, ըն-
ծաներով միաբանվեցինք սուրբ Աշանին. Տեր Վարդանը և
միաբանները տվեցին տասը ժամերգություն. ով խափանի, թող
դատապարտվի Աստծու կողմից»:

Է. «ՀԱ թվին թագավոր Զալալ-դոլի հրամանով ես՝ Հեծո-
րի որդի Սմբատս, Էգատեղը տվեցի Գրիգորին. Արանք թող
ժամերգություն կատարեն»:

Ը. «Ես՝ Խաչենի տեր Վախտանգի որդի Զաքարես, Կոռի
երկիրը տվեցի Մեծիրանքի սուրբ Աշանին, և սրանք Վարդավա-
ռի տոնի ժամանակ ժամերգություն տվեցին ինձ և իմ տիկին
Արդու Խաթունի համար. ով խափանի ժամերգությունը, թող
դատապարտվի Աստծու կողմից»:

Սակայ անգամ հիշատակվելու պատճառով անծանոթ են
սրանց տեղերը, այն է՝ Ծաղատեղը, Ակեսավիրը, Կոռի երկի-
րը, թերեւ դա նոյն Բոոի Հանդ Կոչվածն է, Քոլատակի ար-
ձանագրությունում նշվածը:

136. Հյուսիս-արևելքի վանքերից կես մղոնից մի փոքր ավելի հեռու է գտնվում Տամկալե կամ Տամովլի գյուղը, իսկ հարավի վանքերից մեկ մղոն հեռու՝ Քոլատակ գյուղը: Այս կամ սրբան մերձավոր անունով բնակավայրեր շատ տեղերում ու կողմերում են նշվում, որոնք աշխարհագրագետները գրում են Քյոպադաք կամ Քյոպադակս ձևերով: Ինձ թվում է, որ նշված են տեղի հանգամանքները, այսպես՝ ագարակի, գերեզմանոցի և այլնի տեղերը. օրինակի համար Դադիվանքի արձանագրության մեջ՝ «Դադի վանքը իր Քոլատակով»: Այնուեղ կան գերեզմաններ, մահարձաններ, և մի խաչարձանի վրա գրված է 1243¹ «Ի ՈՂԲ թվին Աստծո, Խաչենի տեղերի, Զալալի և իր որդի Աթարեգի ողորմությամբ ինձ՝ Հուսարեցի վարդապետ տեր Վարդանիս, իշխանները տվեցին հողը, իսկ ես գնեցի Բոսի հանդը, Շեղշատափը, երկրի տնատեղը և Գանձասարի վանքին նվեր տվեցի իմ հոգու համար: Սրանք Վարդանանց տոնի ժամանակ տարին երկու ժամերգություն տվեցին: Ով հայրենիքը զրկի սուրբ ուխտից, թող նզովվի ՅժԸ (318)² հայրապետների կողմից և իմ մեղքերին պարտական լինի»:

Գերեզմանոցում, մի մահարձանի վրա հականե-հանվանե թիշատակվում են Զալալյան երկու պաշազատներ, այսպես՝ «Այս է Մեհրաբ Աղայի տապանը». և նրա մոտ՝ «Ես Մեսրոպ Բեզի որդի Զալալ Բեզու, կանգնեցրի իմ հոգու տապանը (հիշատակը). աղոթքների մեջ հիշեցնե՛ք մեզ»:

137. Ս. Հակոբի վանքի դիմաց և նրան մոտիկ (կարծեմ հյուսիսային կողմից) մի բարձրակատար և անմատույց ժայռի վրա գտնվում է Հավախաղաց կամ Հավքախաղաց բերդը, որն անունն ատացել է իր դիրքի պատճառով: Այն ալլազգիները մինչև օրս կոչում են Սաղսաղան-քաղեսի, այսինքն՝ կաշաղակի անունով: Թվում է, որ բերդը հնում էլ այսպես է կոչվել և թերևս այդ անունից ու տեղից էլ ստացել իր Կաչեղյաց խաչ անունը,

որը հիշատակվում է Մեծիրանքի արձանագրություններում: Սույն բերդը կառուցել է Սահլյան Ատրմերանիի որդի Գրիգորը, Թ դարի երկրորդ կեսին, որին ԺԲ դարում տիրում էին Վախտանգյանները: Խոկ քաթարների հարձակման ժամանակ, 1236—38 թթ., եղել է Զալալի իշխանության տակ: Այն այլ բերդերի մետ միասին ամուր պաշտպանված էր, քանի որ փախստականներից «շատերը ամրացել էին այն ապահով վայրերում, որոնք տեղի դժվարության պատճառով Հավախաղաց էին կոչվում, և մարդիկ ապահով կերպով ապաստանում էին այդ ամրոցներում: Բայց քանզի Տերը երես թեքեց մարդկանցից, թշնամիները հանկարծակի խուժեցին ամրոցները և մարդկանց մի մասին սրի քաշեցին, իսկ մի մասին էլ գահավեծ արեցին: Ընկածների շատությունից գետինը ծածկվում է, և արյունն, առու կազմելով, հոսում էր իբրև ջուր: Ոչ ոքի չխնայեցին, և երկար ժամանակ նրանց ուկորները երևում էին իբրև քարակույտեր»: Յարդ երևում են ամրոցի, հիճ բնակարանների մնացորդները և լճան մի մեծ ջրավազան:

138. Սրանց հյուսիսային կողմում, Խաչեն գետի ձախ կողմում, կան նշանավոր այլ բնակավայրեր, ինչպես՝ Տամկալեի հյուսիսում, Արջաձորից մեկ մղոն դեպի արևմուտք գտնվում է Պազարքենդ գյուղը, որը հայերն անվանում են Վաճառ գյուղ: Խոկ տեր Հասան Զալալյանը արձանագրություններում վերնագրել է Մմակահող: Այդ արձանագրությունները մեզ տեղեկություններ են տալիս մեծն Հասան-Զալալդոլի իշխանության օրերի մասին՝ ծանուցելով այնտեղ գտնվող սուրբ Ստեփանոսի մասունքների և 1229 թ. նրա կառուցած եկեղեցու մասին: Այնուեղ կարդում ենք. «Աստծու շնորհիվ ես՝ Վախտանգի և Խորիշաբի որդի, Խաչենի տեր Հասան, կառուցեցի այս սուրբ եկեղեցին, երբ սուրբ Ստեփանոսի մասունքները հայտնվեցին այս տեղում ՌՀՀ (1229) թ.: Զատկին ժամերգություն սահմա-

Աեցի ինձ և իմ հոր համար»: Մասունքները թերևս եւ դարում Ցղերկրից բերածները լինեն, որոնք մենք վերագրեցինք Վայ-Կունիքին, որովհետև այդ տեղը Վայկոնիք գետից 4 կամ 5 փարախ հեռու է գտնվում. այն Տուղիսն է:

Կարճ ժամանակ անց, այն է՛ 1251 թ. Զալալի տիկին Մամբանը կառուցել է մի այլ փոքր եկեղեցի, որի արձանագրությունն է: «Ես՝ Զալալ-դոլի տիկին, Սյունյաց Բաղուց թագավորի թոռ Մամբան թագուհիս, կառուցեցի եկեղեցիները և իմ Այլընծա հողը ընծա տվեցի իմ հոգու համար. սպասավորները թող ինձ համար երկու պատարագ կատարեն, իսկ ծըննդյան ութ օրերը՝ իմ ծննդների համար մինչև իմ մեռնելը: Ինչ իմ տվածը խղի կամ ժամերգությունը խափանի, թող դատապարտվի Աստծու և սրբների կողմից. 2 թվին»:

Եկեղեցու գավիթում կանգնեցված են խաչվեմեր, որոնցից Սահիտակ կոչված մեծ խաչի վրա 1507 թ. Վելիճանը արձանագրել է. «ԶԵԶ թվին Աստծու կամբով ես՝ մեծն Աղքաստի թոռ, պարոն Սայտունի որդի Պելիճանս, կանգնեցրի այս խաչը»: Մի այլ փոքր խաչի վրա գրված է. «Աստծով կամբով ես Գրիգոր կաթողիկոսս, կանգնեցրի այս սուրբ խաչը իմ հոգու / փրկության համար. անվանակոչման օրը կանգնեցրի սուրբ խաչը պարոն Մելիքարի փրկության համար, Հայոց ՌԺԲ թվին»:

139. Վաճառից երկու մղոն դեպի արևմուտք. մոտավորապես գետի մեջտեղում նշվում են Սյումաքալ վանքն ու գյուղը: Եթե ճշմարիտ լինի գրածը, ապա Գանձասարին մոտիկ ու Կից քարաժայո ու անառիկ բլրի գագաթին պահպանվել են Խոյական կամ Խավախան բերդի ավերակները: Մեր նախնիները այն գրում են նաև Խավախան և Խոյսանաբերդ ձևերով, որոնք վերցված են ապրակերենից, ինչպես գրում է Կիրակոս Գանձա-

Կեցիւն⁶²: Իսձ թվում է, որ այն ծագում է Խեհան բառից, որ նշանակում է փափագող, որպես թե տենչալի: Սա անշուշտ Խաչենի բերդն է, անվանի տոհմի բնիկ Աստավայրը, որովհետև գրքերում, արձանագրություններում, իշխանների հիշատակարաններում այն նշվում է Խոյախան կամ Խաչենի բերդ ձևերով, միայն թե բոլոր տեղերում ոչ միատեսակ: Ուրեմն հայտնի է, որ այն երկրամասի անունով Խաչենի բերդ է կոչվում կամ չի Խաչխան Բատուկ անվամբ: Եվ քանի որ պարսկերեն այդպես էր անվանվում, ուրեմն այստեղից էլ կարելի է ենթադրել բերդի Բնության մասին: Բացի դրանից, այն այդպես էր անվանվուն ան Միհրական տոհմի կողմից: Խոկ իշխանության սկզբնավորումը պետք է ընդունել Առանից:

Պատմիչների կողմից Խաչենի բերդը առաջին անգամ Բիշատակվում է Թ դարից, երբ՝ Դադոյի վաճքի Խորանորում իր ազգականների կողմից սպանվեց Ստեփանոս Միհրականը. «սպանվածի կինը այդ աղետներից զինվում է առնական քաջությամբ, վերցնում է իր ողջ մնացած դուստր Ապրսամին և գիշերային տաժանելի ուղևորությամբ (դժվարին լեռներով գնալով) մտնում է Խաչենի բերդը: Իր տաճ մասին բարիք խորին լով՝ Ապրսամին ամուսնացնում է Սահիլ որդի Ատրներսնի Ռետ...: Այս Ատրներսնիը շինում է Հանդու բերդը»⁶³: Դրանից Ռետով այդ արձանագրության մեջ, Դադի վաճքում կարդում ենք. «Հաթերքի, Հանդաբերդի, Խաչենաբերդի և Հավախաղցի տերը»: Խոկ Խավախանդ անունը հիշվում է մի փոքր ավելի առաջ նոյն Հասանի ժամանակ, ԺԲ դարի կեսին: Նրա տերը կոչվում էր Վասակի որդի Գրիգոր, որը համարվում է Հասանի Ռորեղբորդին: Սա գնաց Շառաբերդի տեր իր փեսա Տողանի

⁶² Հիմտ. Կիր. Գանձակեցի, էջ 269:

⁶³ Կողման., էջ 340:

մոտ, «որպեսզի նրա միջոցով վրեժ լուծի Դեսրումի որդի Հասանից՝ իր եղբայր Սմբատի համար, որին սպանել էր նա պատերազմի պատճառով։ Նրանք միմյանց նկատմամբ ունեին անմիտ թշնամնանք և այդ պատճառով իրենց դուստրերին կնուրյան էին տալիս աղազգիներին։ Եվ այդ պատճառով էլ Գրիգորը համարձակվեց գալ իր փեսա Տողանի մոտ»⁶⁴, և նրա հետ կովելով մի թուրքմենի դեմ, Դիվախոռ լեռան մոտ, պարտվեցին։ «Տողանն սպանվեց, սպանեցին նաև Գրիգորին, իսկ նրա հետ է այլ ազատների։ Եվ չնայած նրանց թաղեցին այնտեղ, քրիստոնյաների գավառում, բայց մի տարի անց վերցրին, բերին Գանձասար կոչված վանքը, որը նրա նախնիների տապանատունն էր, և նրան այնտեղ թաղեցին»⁶⁵։

Գոշ վարդապետի այս խոսքերը մեզ հնարավորություն են տալիս ըմբռնելու խաչենցիների տոհմի՝ երկու մասի բաժանվելու պատճառները։

ԺԳ դարի կեսին այս բերդում էր նատում բազմից հիշատակված Զալալ Հասանը, որը Դեսրումյան ցեղից էր. «այս իմաստուն մարդը, երբ տեսավ անօրենների հարձակումը, իր աշխարհի բնակիչներին ամրացրեց այն բերդում, որ կոչվում է Խոխանաքերդ՝ ըստ պարսից լեզվի։ Երբ եկան նրան պաշարելու, տեսան, որ հնարավորություն չկամ գրավելու բերդը. սիրով և խաղաղությամբ նրան կանչում են իրենց մոտ. նա իմաստուն կերպով ընդունում է նրանց առաջարկը և շատ նվերներով գնում նրանց մոտ, նրան մեծ պատվի են արժանացնում ու իր աշխարհը տալիս իրեն»⁶⁶։ Եվ տասը (կամ ավելի կամ պակաս) տարի անց անգութ Բուղա Ղանը, գրգովելով անզգամ-

⁶⁴ Միսիքար Գոշից կատարած մնջքերումը հմտ. Կղմիք., էջ 354։

⁶⁵ Կղմիք., էջ 354—355։

⁶⁶ Կիր. Գանձակեցի, էջ 269։

Անրի կողմից, թաքարմերի դռանը բռնեց իշխանին, քանից Խոյախանը, նրա հետ նաև «Դեղը, Ծիրանաքարը և այլ ամրոցներ ու դրանք այնպես հավասարեցրեց գետնին, որ մինչև անգամ հետք չի երևում, թե երբնիցն բնակավայր է եղել»⁶⁷: Սակայն մինչև օրս երևում են ավերակները, թերևս բերդերը դրանից ավելի չեին, քան կարելի է գուշակել պատմիչի խոսքերից: Նրանից ներքև գտնվում է երբեւ բազմաքննակ ավանի ավերակ, որտեղ գտնվում էին նաև Զալալի ապարանքը և Դարպաներ կոչված եկեղեցին, որոնք մինչև օրս երևում են: Դրանից ոչ հեռու, Խաչեն գետի աջ կողմում, գտնվում է Թարխանի բերդը: Այսպիսով, վերոգրյալ երկու բերդերից մեկն էլ Ծիրանաքարն է, հենց նոյն Շիկաքարը, որը գրավվել էր պարտավցիների կողմից ավելի վաղ ժամանակներում:

140. Ամբողջ Հայոց Աղվանքում ու Սոռանում վերոհիշյալ բերդերից ու գյուղից մեկ մղոն դեպի արևմուտք, Խաչենի գետափին, գտնվում է հոչակավոր ու նշանավոր Գանձասար գյուղը, որն ընկած է Գանձասար լեռան հարավային լանջին, որի անունով էլ կոչվում են գյուղն ու վանքը: Այն Աղվանից տան հետագա դարերի կաթողիկոսարանն էր: Հայտնի չէ այդ հըռշակավոր վանքի կառուցման ժամանակը, որը աշխարհացուցում ևս Աղվանքում է նշված: Բայց այն ավելի շուտ է եղել, քան Զալալ-դոլի ժամանակը: Վերջինս ունաց կարծիքով նրա կառուցողն է համարվում, քանզի հիշատակվում է Գոշի կողմից, ինչպես որ վերևում նշվեց՝⁶⁸ ԺԲ դարի կեսին: Եվս երկու դար առաջ, Ժ դարի կեսին, այն հիշվում է Սյունյաց պատմիչի կողմից Անանիա կաթողիկոսի Գանձասարի եկեղեցի գալու առ-

⁶⁷ Անդ, էջ 818:

⁶⁸ Կղմկոտ., էջ 854—855:

Խոկ: Եվ որովհետև այն Զալալի նախմինների գերեզմանաւումն էր, և նրա հայրը կտուակով պատվիրել էր նրան՝ եկեղեցի յինել գերեզմանի վրա, և ինքը Զալալ-դոլը, կամեցավ պայծառացնել վանքը, այդ տեղը նորոգեց և մի հոյակապ եկեղեցի շինեց 1226—1238 թթ., որպես և ինքը արձանագրում է ճոխ ոգեշեցիկ խոսքերով, որը ցույց կտրվի արձանագրության մեջ:

Եկեղեցու շինարարությունն սիրով հիշում է նաև ժամանակից պատմիչ Կիրակոսը. «Ծինեց գեղեցկազարդ կառուցվածքով մի եկեղեցի, Աստծու փառքի գմբեթարդ ու երկնանման մի տաճար... Գանձաար վաճքում, Խոխանի բերդի դիմաց, իրենց շիրիմի տեղում: Շատ տարիներ աշխատեցին նրա վրա, և երբ շինարարությունն ավարտվեց, մեծահանդես նավակատիկ (տոն) կատարեց եկեղեցին կառուցելու համար: Այնտեղ էր Աղվանքի կաթողիկոս Տեր Ներսեսը բազում եպիսկոպոսների հետ, ինչպես նաև Վանական վարդապետը շատ վարդապետների հետ միասին: Այնտեղ էին նաև Խաչենի սուրբ վարդապետներ, Միմյանց հարազատ Գրիգորիսը և Տեր Եղիան... բազում քահանաների հետ: Եվ՝ ասում էին, թե քահանաների թիվը ԷՇ (700) էր: Նա երբ կմքվեց օծմամբ, մեծ ճաշկերությ կազմակերպեց, և ինքն իր իսկ ձեռքերով պատիվ էր տալիս բազմածներին: Եվ յուրաքանչյուրին, ըստ իր պատվի,¹ առատ նվերներ տաղով՝ արձակում էր: Այս դեպքը տեղի է ունեցել Հայոց ՈՉԹ թիվն, Վարդապառի մեծ տոնի օրը: Նրա տիկին Մամքանը եկեղեցու դռանը շինեց մի հրաշալի գավիթ, իսկ ինքը ամրող կանքում ապրելով առաքինաբար, ամեն օր ճգնում էր | պաս պահելով ու աղոթքներով և ընթերցանությամբ գիշեր ու ցերեկ ժողովում էր կատարել Տիրոց պատվիրանները՝ ըստ Սուրբ

¹ Հմատ. Ստ. Օքրեյյան, Պատմութիւն նահանգին Սիսական, հ. Բ, Թարիկ, 1859, էջ 22:

Գրքի»⁷⁰: Այս տաճարը... երկարությամբ ու լայնությամբ և գա-
վիթը նորոգվել են ԺԷ դարի կեսին, կանգուն ու լուսավոր են
ըստ նկարագրված քանդակների ու պատկերների զարդարան-
քի: Բնմի ճակատին արձանագրված է Բետևյալ կարճ խոսքը.
«Ովքեր կերկրապագեն աստվածազարդ այս սուրբ սեղանին,
աղաչում եմ՝ Վախտանգի որդի Հասանին հիշեցնե՛ք ձեր սուրբ
աղոյքներում»:⁷¹ Եկեղեցու մյուս արձանագիրը թերևս ակնար-
կում է Մամբանի այն շինարարության մասին, որ կատարվել
է Բարավային կողմում, 1256 թվին:

141. Սրանցից զատ, հարկ է ենթադրել, որ ուրիշ եկեղեցի
էլ եղած լինի, որի դեպքերը պատմվում են Ս. Կարապետի գրի-
խի բերման հիշատակարանում: Գլուխը | Կոստանդնուպոլիսում
երբ կամեցան ֆրանկներից հափշտակել, այն ստացող իշխանը
«առնելով փախցրեց հյուսիսի կողմը, Վրաստան, որն այնտեղ
ընկավ Արցախի տեր Զալալ-դոլի եղբոր ձեռքը: Յոթ հարյուր
թվին Զալալ-դոլը գնաց եղբոր մոտ և խնդրեց սուրբ գլուխը,
բայց նա չհամաձայնեց հոժարությամբ տալ: Խսկ սա բռնի կեր-
պով հափշտակեց եղբորից, բերեց Գանձակի կողմերը, Արցա-
խի գավառը և ամփոփելով իր հայրենի գերեզմանատան շիրի-
մում՝ վրան շինեց զարմանաշեն ու հրաշալի կաթողիկե եկեղե-
ցի՝ ի փառ Քրիստոս Սատծու ու սուրբ Հովհաննես Մկրտչի:
Նավակատիկի անվանակոչության օրը բարձր ձայնով կանչեց՝
Գանձասարի Սուրբ Հովհաննես: Բացի որանից, այնտեղ են
զետեղված Լուսավորչի օրենսուսուց սուրբ ծնուտը, Երա թռո
սուրբ Գրիգորիսի աջը, Հովհաննեսի մոր սուրբ Զաքարիայի
արյունը, մեծ մարտիրոս սուրբ Պանդալյոնի և շատ այլ սրբե-

⁷⁰ Կիր. Գանձակեցի, էջ 269—270:

րի մասունքները, որոնց միջոցով շատերը բուժվում են ի փառու մեր Քրիստոս Աստծու»⁷¹:

Մեծ եկեղեցու կառուցումից տասներկու տարի անց Զայալը մարտիրոսաբար տաճամահի եղավ Գաղու քաղաքում անգութ Արդութ Ղանի կողմից: Նրա մարմինը գցվեց մի ցամաք ջրհորի մեջ: Այն պատվեց լուսով, հետո գողացվեց իր որդի Աթարեակի ջանքերով և բերվեց ու թաղվեց՝ այստեղ, «Գանձասար վանքում, իր հայրերի գերեզմանոցում»⁷²: Եկ շիրիմի վրա արձանագրված է. «Մեծ իշխան Զայալը, կատարելով ծնողի կտակը, հիմնադրեց այս հոյակապ ու քարաշեն եկեղեցին Հայոց թվականության ՈԿԵ թվին և գոտունորելով զանազան շինություններով՝ ավարտեց ՈՉԵ թվին՝ իր՝ Զայալ-դոլի ու իր տիկին Մամքանի հոժար կամքով»:

142. Հայրենի իշխանության բարեպաշտ ժառանգ Աթարեզը օժանդակեց վանքի զարգացմանը. նրա հրամանով իր Ռոբերտորդի ու առաջնորդ Հովհաննեսը 1271 թ. ավելացրեց կալվածքները: Նրա քույր, պարոն Ումեկի տիկին Մամախաթունը 1280 թ. ոխատի եկավ այստեղ: Դրանից ավելի առաջ, 1268 թ., Ումեկի հայր Ծարը և մայր Մամախաթունը վանքի միաբաններ էին դարձել: Ամարասի եպիսկոպոս Տեր Ներսեսը միաբան էր գրվել 1282 թ., Սասնա Հանդաբերդցին՝ 1271 թ. և ուրիշներ: Նմանապես նաև նրա պայազատներն ու Աղվանքի կաթողիկոսները վանքը բարենորոգեցին ու պահեցին մինչև ԺԶ դարի կեսը: Դրանից հետո այդ տեղը մեկ դար դատնում է անշուր մի վայր, և այդ պատճառով էլ ընդհատվում են արձանագրությունները: Այդ դարից հետո, 1657 թ. Թալիշի մելիք Հովսեսի որդի Արովը նորոգել է Գանձասարի երկու եկեղեցիների տա-

⁷¹ Կղմնկան, էջ 349—350:

⁷² Մխիթար Գոշ, հմտ. Կղմնկան, էջ 355:

նիքը և քանդված պատերը: Եվ այդ տեղը մեծ պատվի արժանացավ՝ այնտեղ վերոհիշյալ սրբերի մասունքները գետեղելու շնորհիվ: Եկստաթեոսի աշակերտը Ս. Թադեոսի և Ս. Լուսավորչի մասունքները բերել էր Հունատանից: Լուսավորչի թռ Գրիգորիսը մի մասը տարել էր և պահել Ծիլըք աշխարհի Յոհ քաղաքում: Նրա նահատակությունից հետո մասունքները պահվեցին Հակա գյուղում: Դրանք հայտնաբերվելով Վաշագանի օրերում՝ բերվեցին Ամարաս, միացվեցին մյուս մասին. այդ տեղափոխության մասին վկայում է պատմիչը⁷³:

143. Այդ տեղի համբավը է՛լ ավելի բարձրացավ Աղվանքի կաթողիկոսների նստվայր լինելու շնորհիվ: Աթոռը այդտեղ տեղափոխվեց Պարտավից, ինչպես կարծում եմ վանքը Բեկլար Մելիքի կողմից նորոգվելուց հետո: Եվ միաբանության առաջնորդությունն անցավ կաթողիկոսների ձեռքը:

Առաջին վանահայրերից հիշվում են՝

Վարդանը՝ ԺԳ դարի կեսին.

Հովհաննեսը՝ Խվանեի որդին, 1271 և 1311.

Եղիան՝ 1443—1467.

Ներսեսը՝ 1469—14.5.

ԺԵ դարի սկզբում Գանձասարի վանքում հիշատակվում է Մատթեոս վարդապետ Ուխտեցին՝ Գրիգոր Տաթևացու աշակերտը: Խոկ Աղվանքի վերջին կաթողիկոսներից և վանքի առաջնորդներից շատերը Զալալի սերնդից են: Դրանք են՝

Սարգիսը՝ 1556-ին.

Գրիգորը, Կող հետո ուրացող դարձավ:

Դավիթ Արշաճորեցին, որին խեղդեցին խաչենցիները՝ կախելով եկեղեցու գանձակատնից:

Փիլիպպոսը.

⁷³ Հմիտ. Կոմիտ., էջ 56—57:

Հովհաննես Ը-Ա,

Գրիգոր Դ-Ա՝ 1634.

Պետրոսը՝ 1653.

Սիմեոնը՝ 1675.

Երեմիան՝ 1676.

Եսային՝ 1702, որը գրի առավ ժամանակի դեպքերը:

Ներսես Ե-Ա՝ 1706 թ., որը Եսայու հակառակորդն էր:

Խորայելը և Հովհաննեսը՝ 1763.

Սիմեոն Է-Ա՝ 1794.

Սարգիս Բ-Ա՝ աթոռի հակառակորդը, 1794, որի ժամանակ, 1815 թ., Վերացվեց Աղվանքի կաթողիկոսության անունը և տվեց մետրոպոլիտի աստիճան: 1838 թ. նրան հաջորդեց Բաղդասար Հասան-Զալալյանը, որը արքեպիսկոպոսական արողը տեղափոխեց Ծուշի:

Այժմ Գանձասարում, բացի Վերոհիշյալներից, կան նաև վանականների անշուք սենյակներ և իշխանների ու վերջին ժամանակների մի քանի կաթողիկոսների գերեզմաններ:

144. Գանձասարի արձանագրությունները⁷⁴:

145. Այսքան մեծ և բարգավաճ կաթողիկոսական աթոռի և արքայաշուք իշխանության վիճակը (գավառը) պետք է, որ լավ բնակված լիներ և շատ բնակավայրեր ունենար: Արձանագրություններում հիշվում են 30-ի չափ բնակավայրեր՝ գյուղեր, ազարակներ, որոնց մեջ գլխավորներն ու հնագույնները ժԳ դարում հիշատակվածներն են՝ Մառ, Մակեղ, Հարկանդուս, Նորշինական, Արծաթենիս, Շոանց, Վարդանաթաղ: Վերջինս,

⁷⁴ Նկատի ունենալով, որ այդ արձանագրությունները ավելի կատարակ կերպով հրատարակել է Բ. Ռոլորաբյանը (Երևան, 1981, էջ 78—106) և համեմատելով Ալիշանի ձեռագրի հետ՝ դրանք մենք զանց ենք առնում (ծան. «Բազմավեպի» խմբագրության):

ըստ երևույթին, այդպես է անվանվել Վարդանի կողմից: Վարդանաթաղում են գտնվում Ռոտանոսի կտորը, Տնկի երկիրը, Բղոք բողը և Սեղբեկնի այգին, որոնք ագարակներ են համարվում: Իսկ ԺԴ—ԺԶ դարերում հիշվում են Կակաչանց, Փղոտոանց և Մաղկավանց բաժինները, Ալմանատահն, Բեմի հողը, Կուճի հողը, Մսերսի կամ Մսեշի հողը, Տանձաշորը, Կասրան, Մինակտանը (⁷⁵), Առատոնքը, Կուռալանը, Ալմանան, Աղախը, Բազմատոքը, որտեղ գտնվում են Ծովերի հողը, Մակ-Խաչը, որը մինչև օրս գոյություն ունի մի խաչվեմ հետևյալ արձանագրությամբ. «ՈՀԸ (1229) թվին ես՝ Սմբատս, կանգնեցրի այս խաչը հանուն իմ հայր Վասակի. ովքեր կերկրպագեն, թող աղոթքներում հիշեն հանուն Տիրոջ, իմ ցավակից եղբայրներ»: Իսկ մյուսներից ոչ մեկը չի հիշատակված գործերում, բարտեզներում կամ գրքերում: Թվում է, որ Աղախը Ատախտ տեղն է, որը Խաչենի իշխան Գրիգորը ժարի վերջին հավաքեց իշխաններին ու եպիսկոպոսներին, և Անահիա կաթողիկոսը դատեց Աղվանքի կաթողիկոսների հակառակորդներ Գագիկին ու Հունանին՝ երկուսին էլ կարգագրելով:

146. Գանձաարի հակառակ կողմում, դեպի հյուսիսարևմուտք, բարձրանում է համանուն լեռը, որտեղից սկիզբ է առնում Խաչեն գետի ջրերի ակունքների մի մասը: Այդ անոնք ստուգաբանում են այսպես՝ Գանձա-սար՝ արծաթի գանձաշի հանքերի շնորհիվ, որոնք երբեք արդյունահանվում են այնտեղից: Բայց այդ տեսակետից էլ քննություն չի կատարված, բացառությամբ արծաթահանքերի տեղի, որը բնակիչները ցուց են տվել Սարգիս Զալալյանին⁷⁶: Ըստ երևույթին հանքի կողմերում էր գտնվում Արծաթենիս գյուղը, որը հիշատակված է մեծն Զալալ-դոլի արձանագրություններում և վանքի պարզա-

⁷⁵ Հնիտ. Զաղայյանց, անդ, Բ. Ս Դ 181—182:

Գրերում: Սպասելի է, որ այնտեղ կարող են լինել և այլ մետադարձանքեր, որովհետև Գանձասարը Բիշվում է Ժ դարից, Բետևաբար շատ վաղուց հանքը հայտնի էր: Եվ այն Խոչքարի գավառի հանքերի մետ միասին Արցախի և Աղվանքի հարստության աղբյուրն էր կազմում:

Լեռան ամրության պատճառով ապահոված է Անդքեռում գտնվող վանքի պաշտպանությունը թշնամիների հարձակումներից: Այսպես, օրինակ, 1722 թ., երբ լեկերը ասպատակեցին Խաչենը, բանասեր Եսայի կաթողիկոսը, նահանջելով լեռան գագաթը, անվտանգ վայրից տեսնում էր ողբալի կողոպուտը, ինչպես որ ինքն ասում է. «Եկան, Բասան Խաչենի երկիրը անվախ ու համարձակ կերպով... և ինչ որ կամեցան, այն կատարեցին, որ ի վիճակի չեմ նկարագրելու: Քանզի մեկ օրում անցնելով Կարկառ գետից մինչև Տրտու գետն ու Չարաբերդ երկիրը՝ ամրողովին ասպատակ սփոնցին լեռներում, դաշտերում: Նախ՝ հրի մատուցին գյուղերի փայտաշեն տներն ու բնակարանները, և ապա՝ հարձակվեցին գերիների վրա, իշեցրին լեռների գագաթներից, հանեցին լեռների ծերպերից և ներքին ծառախիտ ու մացառու անտառներից: Եվ հավաքելով նրանց ունեցվածքը՝ նրանց միացոյն նաև ոչխարների, արջառների ու ամեն տեսակի չորքոտանի անասունների հոտերն ու նախիրները և իրար խառնած գետի ափով քշեցին ներքև: Գերիներին և անասուններին իրար էին խառնել այնպես, ինչպես հորդ ժեղեղ: Եվ նրանք գնում էին ինչպես մի մեծ բանակ, որը մենք մեր աշքերով տեսանք, քանի որ փախել և հասել էինք լեռան կատարը, որը Գանձասարի սուրբ աթոռի վերևում է: Թշնամիները մեզ չհասան: Եվ լանջերից դիտելով մենք տեսնում էինք կատարվող դեպքերը: Սա եղավ ՌՃՀԱ (1722) թվի ապրիլ ամսի Ի (20)-ին, Զատկի երկրորդ կիրակի օրը: Այնտեղից տեսանելի էին նաև ետ մնացողների ողբը, կոտորվողների առ-

գը, գերիմերի վայնասունը, մայրերի կսկիծը, գերված զավակների լաց ու կոծը, որբացածների ողբալը, ունեցվածքի կողոպուտը: Լացողների ձայնին իրենց վայնասունն էին խառնուանակ մեջքակոտոր տղամարդիկ: Եվ բնակություն հաստատելով կարծր քարածայուերում ու լեռներում՝ նրանք միասին սուգ էին անումք իսկ թշնամու զորքը, տանելով ավարն ու գերիմերին, խառնում է իր բանակին, չփում Տկոնակերտ և տեղավորվում Տրդու գետի (որին այժմ պարսկերեն լեզվով Թարթառ ենք կոչում) մի կամրջի վրա, որին Ղարի-քոփրի են ասում: Բայց այնտեղ չմնացին և չկարողացան Զարաբերդի ու Պարտայի երկրին այնքան վճառ պատճառել, ինչքան մեզ, քանի որ նրանք, նախապես իմանալով, ամրացել էին իրենց լեռների ամրոցներում: Մանավանդ, որ երիտասարդներից ոմանք էլ դիմադրում էին թշնամուն, որոնցից շատերին կոտորեցին: Դրա համար նրանք ավարն ու գերիմերին շտապ կերպով անցկացրին Կուր մեջ՝ գետից դեպի իրենց կողմը»⁷⁰,

ՄՅՈՒՍ /ՀԱԲԱՆԴ—ԱՄԱՐԱՍ, ԱՍԿԵՐԱՆ

147. Սյունիքի գավառներից մեկին անվանակից լինելը ցույց է տալիս, որ արևմտյան կողմից սահմանակից է Արցախի գավառ Մյուս Հարանդը: Պատմիչների վկայությամբ այն գրտնըվում է Սիսանաձորի հարավում, իսկ այժմ՝ Մեծիրանքում և Բյուսիսից սահմանակից է այժմյան Շուշին: Սա շատ հազվադեպ հիշատակվում է գրքերում և միշտ՝ Ա. Գրիգորիսի վարքի

⁷⁰ Հասան Զալալյանց Եսայի կրտ., Պատմութիւն համառօտ Աղուանից երկրի, Երուսաղէմ, 1868, էջ 87—89:

և մասունքների պատմության մեջ, իսկ հետագա դարերի պատմիչների կողմից կոչվում է **Փռք Սյունիք**, մասնավորապես այնպես, ինչպես նրան սահմանակից Սիսական-Ռստանը: Միջնադարում և դրանից հետո իր հոչակավոր ավանի անունով կոչվեց **Ամարաս գավառ**: Իսկ Թ դարի Աղվանքի պատմիքը այդ երկուաը զատում է միմյանցից և համարում առանձին գավառներ, դասելով նրանց շարքում, որոնք դարի կեսին ասպատակեցին բաղանիկեցիները, որը նրանցից առաջ ավերել էր պարսիկ բռնակալ Բարանը⁷⁷, իսկ մի փոքր ավելի առաջ, 821 թ.՝ պարտավցի պարսիկները: Դրանից կարելի է գուշակել, որ այդ գավառը Գարգար գետի երկարությամբ ձգվում էր արևմուտքից դեպի արևելք, թերևս մինչև այժմյան երեք գավառների՝ Չրբերդի, Վարանդինի և Քեպերլինի սահմանակցման տեղը: Բայց երկրամասի բուն տեղը՝ գետակի հովիտն է, որը ձախից միանում է Գարգարին, սակայն անունը չի նշվում, որովհետև մեր հախնիների կողմից Ամարաս շենի տեղը նշվում է մի այլ գետակի վրա: Հովտի հյուսիսային ծայրում, որը սրանց խառնարանի ձախ կողմում է, գտնվում է այժմյան նշանավոր Ասկերան գյուղը, որի անունով էլ հարմար գտանք անվանել վիճակը (գավառը):

148. Այդ գավառի արևելյան ծայրից մի քիչ հեռու, որը բուն Հարանդից դուրս է, երեք գավառների՝ Չրբերդի, Վարանդինի ու Քեպերլինի սահմանակցության տեղում, արքունական ճանապարհի վրա, գտնվում է Շահ-պողագ գյուղը: Այն մոտ է Խաչեն գետին, որտեղ Նադիր Շահը ամրոց է կառուցել, իսկ ոուսները այն նորոգել են և կազակների համար զորանց դարձրել: Նա պատրաստել է նաև գեղեցիկ պատշգամբ և պարտեզներ՝ արտաքին եռակամար բակով: Աղբյուրը բխում է ե-

⁷⁷ Հնմտ. Կղմկտ., էջ 327:

ուանկյունածև անջատ լեռից, արևմուտքում գտնվող գյուղի թիկունքից, որն ավելի արևելք է ընկած, քան Արցախի մյուս բոլոր լեռները: Այն հնում սեփականացրել էր Ռութիքը: Այն-տեղից մինչև այստեղ ընկած է Աղվանքի ընդարձակ դաշտը: Լեռան հյուսիսարևելյան և հարավային կողմերը կարծես կուանով հատած լինեն: Այնտեղ՝ կան կրային սպիտակ ու փայլուն զանգվածներ՝ քարացած որդերի հետ միասին: Նրա թիկունքում կա մի այլ լեռնաբլուր, որի ստորոտում ընկած է Բարովի գյուղը՝ ևս հնագույն ու կրային զանգվածով ու միջում գեղեցիկ փոքրիկ լեռնահովտով:

Լեռների կողքերը գարնանը ծածկվում են բարգավաճ բուսականությամբ և ծաղիկներով: Դրանցից է հայկական երեսնակը (*agrimonia*)՝ ըստ Դուռնֆորի⁷⁸: Այն տարածված է վայրք սալորենիների (մամուխ), թզենիների և նունիների մեջ: Լեռան գագաթի անկյունում, մոտ 1000 մ բարձրության վրա, որտեղից երևում են մեծ դաշտը, խաչենի ու Գարգարի հովիտները, Արցախի լեռները, գտնվում է վիմատաշ, կիսավեր մի փոքրիկ եկեղեցի՝ եռակողմ թներով, արևմտյան կողմից՝ քառակուսի, իսկ ներքևից՝ խաչաձև: Ըստ Տյուպոսի հետազոտության⁷⁹ եկեղեցին ներսից ու դրսից քարով է շարված, իսկ հայկական տառերի նշաններն ու ձևերը դասավորված են թվակամարների նման:

Տաճարի մոտ կանգնեցված է մի մեծ խաչվեմ՝ հետևյալ արձանագրությամբ. «Ես՝ Աշոտի որդի Շահնշահին, իմ հոգու համար խաչ կանգնեցրի. ովքեր կկարդան, թող աղոթքների մեջ

⁷⁸ Ակիշանն օգտագործել է՝ *Tournefort Pitton de, Relation d'un voyage du Levant, հ. 8, Լիոն, 1717:*

⁷⁹ Ակիշանը հաճախակի է հիշում և օգտագործում. Dubois Frederic, *Voyage autour du Caucase. ԱԲ. 1—6, Փարիզ, 1839—1843:*

Թիշեմ] ԶԺԲ (1263) թվին»: Այդ տեղերի քննությունը կատարել է ճանապարհորդ Հելվետիացին, 1834 թ. ապրիլի 24-ին. Գիշերը վրա է հասնում, և թեպետ «գրեթե շառագույն լուսինը իր լորդության ժամանակ բարձրանում էր մշուշապատ հորիզոնով, բայց ի վիճակի չեր լուսավորելու թիերով պատաժ, ջրով լըցված փոսերի բավիղները, որոնք սահմանափակում են դաշտի ընդարձակությունը»: Եվ ճրանում մերձավոր գյուղերի նշան չկա՝ ո՞չ աշտարակներ, ո՞չ կղմինդրածածկ կտորներ և ո՞չ էլ ապիտակ սվաղած պատեր, և բազում տեղերից լսվում էր թաթարների մեծ շների հաշոցը», մինչև որ բախտի բերմամբ նա կարողացավ հասնել թաթարների մի շեն և գտնել իր ճանապարհը:

149. Եկեղեցու մնացորդից կարելի է գուշակել, որ այդ տեղում նշանավոր մի շեն է եղել: Եվ նոյն Աշոտը, որ հիշվում է Ծակիսաշի արձանագրության մեջ, թերևս արքայական ցեղից լինի: Մեր գուշակությունը հաստատում են նաև Աղվանքի արոռակալները, քանզի Տեր Բաղդասարը այս գյուղը և նրա մոտ գտնվող Պեշիքին կոչում է Տիգրանակերտ: Տեր Եսային ավագակ լեկերի պատմության մեջ գրում է, որ ճրանք եկել են Վարանդի երկրից և տեղավորվել Տիգրանակերտում ու այնունից չվել Թարթառի ափերը⁸⁰: Դրանից հազար տարի առաջ Աղվանից պատմության մեջ հիշվում է Տզոնակերտ հնչմամբ: Վանքի երեցը եղել է Տեր Պետրոսը,¹ որը մասնակցել է Եղիակարողիկոսի ժողովին⁸¹: Մեկ դար առաջ էլ նա հիշվում է Հերակլ կայսեր պատմության մեջ: Մարտատանից գալով Աղվանք՝ նա կամենում էր անցնել Վրաստան: Խոսրով արքայի հրամանով՝ նրա զորավարները այդ կողմերում կտրեցին կայսեր ճանապարհը: Շահ-Վարազը Այրարատի հյուսիսային կողմից

⁸⁰ Եսայի կրտ., անդ, ց 38—39:

⁸¹ Հմետ. Կղմկոտ., էց 300:

«անցնում է Գարդման, նրա դեմ և բնակվում Մյուս-Տիգրանա-կերտում, նրա դիմաց: Շահնենը (հարավից) երեսուն հազարով հասնելով՝ բանակ է դնում Հերակլի թիկունքում, Տիգրանակերտ պվանում: Սրանք տեղավորվել էին այստեղ, իսկ նրանք՝ այնտեղ, Հերակլի բանակն էլ ընկած էր երկուսի միջև: Հերակլը, երբ տեսավ, որ իրեն մեջ առան, հանկարծակի հարձակվեց իր թիկունքում գտնվող զորքի վրա, կտորորեց նրանց, գնաց Ծը-դուկը, իսկ ձմռանը լեռնակողմով անցավ Նախիջևանի դաշտը»⁸²: Հստ Սերեոս պատմիչի՝ երկու Տիգրանակերտներ կային, որոնցից մեկը, ինչպես ինձ թվում է, այս Տգուանակերտի տեղում էր, մյուսը՝ նրա Վերջում, որը թերևս աշխարհացուցում նշված Թոռնոգյութ գյուղն էր: Վերջինս առաջինից հեռու էր մեկ փարսախ: Եվ Հերակլի բանակը գտնվում էր այդ երկուսի միջև: Հերակլը պարսիկների դեմ այդ արշավանքում առաջնորդեց Բերոսաբար հահատակվող քաջամարտիկների պայքարը, 624 թ.: Եվ պատմիչը մանրամասնորեն կատարում է այդ տեղերի քննությունը և դա ոչ թե սոսկ ազգային, այլ համաշխարհային պատմության համար:

150. Շահպուլագից հարավ-արևմուտք, Գարգարի ձախ ափին են գտնվում Աղտամը, Քախը պաղլը (‘), իսկ աջում՝ Մորուզուն, Ղըզը-ճապելը, Նախիջևանը, Քեթյուքը (գուցե՝ Գետիկ), որը հյուսիս-արևմուտքից կից է Ամարաս գետակին և Գարգարին: Այդ կցման անկյունում է գտնվում Հոճալը կամ ուսերեն՝ Խոճալինաքայան, որը նրանց հանգրվանն ու գորակայանն էր: Նրա հյուսիսում, գետակի աջ ափին, խառնարանին մոտիկ, գտնվում են Ասկերան ավանն ու ամրոցը՝ կառուցված Շուշիի Փանա խանի կողմից: Նրա մոտ կա նաև մեկ այլ ամրոցի ավերակ: Դրանց միջոցով Խանը պահում էր կիրճի

⁸² Սերեոս Խախիկոպես, Պատմութիւն, Պետերբուրգ, 1879, էջ 92—93:

ճանապարհը, որը Շուշիից տանում է Ուտիի աշխարհը:

Այդտեղից դեպի արևմտոք է ընկած Ամարասի բուն Բովիտը՝ կավճախառն կրային կազմությամբ: Գարգարի ափերին կան առանձին բլուրներ, որոնք, ինչպես ասում է Տյուպուր, կարծես դուրս են ցցվել երկրի ծոցից: Գարգարի ընդարձակ հովտի արևելյան կողմին է միանում Աղվանքի դաշտավայրը: Եկ դաշտերի ու հովտների բոլոր կողմերում, ըստ Բիշյալ ճանապարհորդի, կան հայոց նախնիների բնակավայրերի հետքեր և մեծամեծ գյուղերի մնացորդներ, գերեզմանների խոյածն տապանաքարերով, հիշատակություններով, որոնք վկայում են այդ վայրերի երենմնի բարվոք վիճակի մասին:

Սակերանի արևմտյան կողմում գտնվում է **Տաշ-պովագ** գյուղը, որը թարգմանվում է Քարաղբյուր: Դա ցույց է տալիս, որ այդտեղ, ինչպես նաև Շահպուլագում, աղբյուր է բխել վիմախառն լեռներից, որտեսք գետակի հովտի ձախ պարիսպն են կազմում: Սրա մուտքի մոտ Պարագեշից գյուղն է, իսկ սրանից հարավ, գետակի մոտ՝ **Պատրիծիկը** (*): Գետակի աջ ափին, անկյան կողմում, Խոճալինսքից մոտավորապես մեկ փարսախ դեպի արևմուտք, գտնվում է **Մեխմուքենդ** գյուղը, որը կոչվում է **Փանա** խանի թոռան անունով: Այդ գյուղից հարավ գտնվում է **Պալուճան**: Սրանց միջև ընկած են լեռնաբլուրներ, որոնց ստորոտում, Մեխմուքին մոտիկ, ճշվում է **Ս. Հովհաննես** վանքը:

151. Գյուղի և վանքի տեղերում ճշվում են ինձ համար անվանի **Ամարաս** ավանն ու վանքը, քանի որ աշխարհագրագետներից ու ճանապարհորդներից ոչ մեկը չի ճշում այդ տեղերը, ոչ էլ Սարգիս Զալալյանը⁸³: Վերջինս միայն ասում է, որ այդ վայրերին մոտ են գտնվել **Մարասն** ու **Ամարասը**: Սա գյուղ է կոչ-

⁸³ Զալալյանց Սարգիս., անդ., հ. Ա, էջ 196:

վում մեր հին պատմիչներ Բուզամդի⁸⁴ և Խորենացու⁸⁵ կողմից, իսկ Մովսես Կաղանկատվացին⁸⁶ անվանում է գյուղաքաղաք: Նրանք վկայում են, որ այն պետք է գտնված լինի Փոքր Սյունիքում կամ Արցախի Հարանդ գավառում: Առանց երկրաբերու պետք է ասել, որ դա գավառի գլխավոր շենքերից մեկն էր, կարծեմ Դիցավանը, քանի որ անոնք գրվում է նաև Ասարազ, որ հիշեցնում է Արամազդին և հաստատում այն կարծիքը, որ այդտեղ է գնացել մեր Սուրբ Լուսավորիչը՝ կուապաշտության խավարը հալածելու համար, կործանելով, ինչպես այլուր, այդպես էլ այդտեղի մեհյանները: Մեր պատմիչները թեև այդ բանը չեն հիշատակում, բայց ասում են, որ Ս. Լուսավորիչը, քարոզելով Աղվանքում, այնտեղ «եկեղեցու հիմք է գցում և շինարարության բանվորներ կարգելով՝ ինքը վերադառնում է Հայաստան»⁸⁷: Եվ հետո գալով նրա թոռ սուրբ Գրիգորիսը՝ ավարտում է եկեղեցին և օրինում, որը կրկին մայր եկեղեցի է դառնում Աղվանքի լուսավորության համար Գիսի եկեղեցոց հետո: Եվ Մազքքաց աշխարհի մանուկ հայրապետի նահատակությունից հետո «աշակերտները նրան վերցրին, բերին Ամարաս գյուղաքաղաքը և թաղեցին եկեղեցուն մոտիկ, բեմի հյուսիսային կողմում. այնտեղ դրին նաև Զաքարիայի արյունը ապակյա մի շիշ մեջ, ինչպես նաև Պանդայոնի նշխարքները: Եվ երկուսի շիշն էլ դրեցին Գրիգորիսի սուրբ նշխարքների հետ, իսկ իրենք փախան և գնացին Հայաստան...: Այդ տեղը նշան չարեցին, որպեսզի ուրիշները նշխարքները չգողաճային, կամ էլ՝

⁸⁴ Փ. Բուզամդ, էջ 26:

⁸⁵ Մ. Խորենացի, էջ 280:

⁸⁶ Կղեկու., էջ 39:

⁸⁷ Անդ, էջ 35:

⁸⁸ Անդ, էջ 39:

ավագակների երկյուղից շտապելոց: Եվ շատ տարիներ անց-նելու պատճառով այդ տեղը անհայտ էր դարձել մոտավորա-պես 150 տարի: Դրանից հետո Վաչագան արքան, երբ սկսեց փնտրել երանելիների նշխարքները, եկավ Ամարասի վաճքը, որը վաղուց էր կառուցված, և առաջներում այնտեղ եպիսկո-պոսներ էին հատում: Իսկ այդ ժամանակ միայն վաճներեց էր նատում, որն արքային ասում է, թե «Եկեղեցու մոտ շատ գե-րեզմաններ կան, քանի որ ավագակների ժամանակներից և ե-կեղեցու մեծագույն հիմնարկումից հետո ոչ ոք չկարողացավ շինել»⁸⁹: Եվ թագավորը ամբողջ երկրին հրաման տվեց ապա-վիճել աղոթքներին, փորել եկեղեցու հողը, եկեղեցի բերել Սուրբ Գրիգոր Լուսավորչի ու Հոփիսիմյանց կույաների նշխարքների մի մասը՝ և դնել այնտեղ, նոր հայտնաբերված սուրբ Զաքա-րիայի և Պանդալյոնի հանգստարանում: Եվ տեսիլքով հայտնի դարձավ սրբի սուրբ մարմնի հանգչելու տեղը, այն է՝ եկեղե-ցու արևելյան կողմում, և «հրամանց փորել այդ տեղը: Նրա մոտ կար մի փոքրիկ բլրիկ, վրան՝ խաչ: Երանելին բարձրանա-լով բլուրը՝ կանգնել էր խաչի մոտ»⁹⁰: Երբ տեսիլքը հայտնեցին արքային, արքունիքի և եպիսկոպոսների մեծ բազմությամբ նա գալիս է Ամարաս, և որպիսին «անձրևներից մեծ հոսանք-ներ էին առաջացել, քանի որ գարուն էր, ճանապարհը շա-տերի կողմից տրորվելու պատճառով դժվարանցելի էր դարձել շտապողների համար: Ուրեմն, այնտեղ ի՞նչ պետք է աներ քրիս-տոնյաների արքան: Առ եկեղեցու սպասավորներին թույլ չի տա-լիս իջնել երիվարներից և հանդարտ շրջելով եպիսկոպոսների բանակի մեջ, հրամայում էր ըստ կարգի գնալ, և իրեն թվում էր, թե ծաղիկների կամ փափուկ քանի վրայով է քայլում և ոչ թե կավի կամ տիղմի վրայով: Արքան սպասավորում էր մեծ սրբի

⁸⁹ Աճ, էջ 65:

⁹⁰ Աճ, էջ 71:

դեսպանին (պատգարակին), և այդպիսով զանազան լեզուների բազմությունից, տեսակ-տեսակ ձայներից և պեսապես պայծառակերպություններից, ինչպես լուսավոր ամպ, ծածկվում էր երկիրը: Բացի այդ, պատգարակը, շքեղացած աստղազար փառքով, գնում էր քրիստոնյաների բանակի միջով: Եվ լ երբ մոտեցան գյուղին, տեսան, որ մի փոքրիկ գետ է անցնում գյուղի միջով, և գետի վրա պատրաստված է մի կամուրջ: Քրիստոնի և նրա սրբերի համար անհագ սիրաբորբոք փափագով վառված արքան արքայական հագուստով անձամբ իջնելով՝ անցնում է գետով՝ ոչ ոքի թույլ չտալով սպասավորելու իրեն: Եվ հասնելով նշանակված տեղը՝ երկարատև ծնրադրություն է կատարում բոլորի առաջ: Այնտեղ խփելով արքայական վրանը՝ հրամայում է զգուշ լինել մինչև առավոտ: Այդ ժամանակ Ամարասում եպիսկոպոս չկար, և արքան գյուղի քահանային և ծերերին հարցնում է, թե նրանք այդ տեղում ինչ-որ նշան տեսլ են, թե ոչ: Եվ նրանք պատմում են այն, ինչ որ լսել էին Հոք ճգնավորից: ... Բազում անգամ գալով՝ նա կատարում էր սուրբ Գրիգորիսի հիշատակը և շատերի առաջ երիցս կրկնում էր. «Աղվանից աշխարհում հավատացյալ թագավոր է հառնելու և փնտրելու է սուրբ Գրիգորիսի նշխարքների տեղը: Դարձյալ երբ մեզ հյուր եկավ մի ճգնավոր, ընդունեցինք նրան այնպես, ինչպես ընդունված է եղբայրների համար: Եվ նա, բարձրանալով այդ տեղը, քննեց: Քնից արթնանալով՝ նա տեղնուտեղը վերցնում է խաչը և դնում այդ տեղը ու պատվիրում, որպեսզի ոչ ոք չվերցնի խաչը, այլ ավելի մեծ խաչ կանգնեցնի և առավոտից մինչև իրիկուն անխափան աղոթք անի խնկարկությամբ, որովհետև այդ տեղում մեծ հրաշագործություններ եմ տեսնում»⁹¹:

⁹¹ ԱՅԻ, էջ 73—78:

Սրանք և սրանց ննան բաներն իմանալով՝ արքան դարձալ աղոթում է ու քարոզում: Ինքը՝ «առաքինասեր թագավորը, թե՞րը քշուելով բահն առնում է ձեռքը և եռանդուն կերպով փորում՝ իսկ բարենք թագուհին, թագավորական հագուստով պեղում էր հողի մեջ: Նրանց հետ նաև եպիսկոպոսները, քահանաները, նախարարները և նախարարների կանայք մեծ հոժայտթյամբ հագուստներով կրուի էին փորած հողը: Եվ այն ժամանակ շատ խորը փորելով՝ շենքում են դեպի հյուսիսային կողմը, և նշխարքները մնում են արևելյան կողմում: Արքան՝ և ամբողջ ժողովուրդը մեծ տրտմության մեջ են ընկնում, մինչև որ զջացած թագավորը նստում և հոգս է անում ամբողջ ժողովրդի հետ միասին: Արքան, այնուհետև քաջալերելով ճշշմարիտ հավատով, ասում է, որ անխալ պետք է լինի ամենակալ Աստծո խոսքը, և նրա անունով անմիջապես պետք է գըտնըվի փնտրվածը. ես հաստատ գիտեմ, որ նա մեզ ամոյթով չի բողնի: Այն ժամանակ արքան հրամայեց, որպեսզի հետո բերված սրբերին դնեն փորածի առաջ և սկսեն փորել արևելյան կողմը. փորողները հանդիպեցին ցանկալի գանձին: Արքան և նրա հետ եղողները համակվում են հավերժական հրճվանքով, և բազմությանը հայտնի է դառնում նշխարքների գյուտը: Եվ ամբոխը մոտենալով կուռքին՝ հարվածում է վրանին ու վարագույին, մինչև որ դուրս է գալիս թագավորը և հազիվ կարողանում է հանդարտեցնել ամբոխին: Իսկ գերեզմանը և երևելի նշխարքները բացելիս անսովոր մի անուշ հոտ էր բուրում, որից բոլորը մի քանի ժամ թմրության մեջ են ընկնում՝ չզգալով խընկարկության հոտը: Դրա վրա սաստիկ հիացան արքան և ներկա եղողները, և բոլորը միահամուռ փառք էին տալիս այդպիսի վսեմ բարիք տվողին:

«Սրբի գերեզմանի մոտ, հողի վրա, նատել էր թագավորը և հրամայում էր արքունական զանազան սպասավորություններ

կատարել և կողովը դնելով իր ծնկների վրա՝ մեծ երկրուղով սպասավորում էր սրբերին: Քահանաները հանում էին նշարքները և լցնում կողովի մեջ, որը թագավորը պահել էր իր գրեկում: Նշարքների մոտ գտան ապակյա երկու շիշ, որոնցից մեկը լցված էր Զաքարիայի արյամբ, իսկ մյուսը՝ Պանդայոնի նշարքներով: Եվ երբ բոլորը դուրս են հանում, ամբողջ բազմությունը ողջունում է առավոտից մինչև երեկո: Արքան, կընքելով արքունական մատանով, հրամայում է մեծ գգուշությամբ պահել մինչև առավոտ: Նույն Գրիգորիսի գերեզմանոցում գտնում են և մեկ այլ ապակյա շիշ՝ լցված խմիչքով: Այն վերցնելով՝ արքան է՛լ առավել գոհ է մնում Աստծոց՝ իրենց այդ ամենահաջող բարիքը տալու համար: Հաջորդ օրը արքան հրաման է տալիս ամբողջ երկրում դրոշակ պարզել, բերել սուրբ սեղանի ոսկեղեն ափսեն և քաղցր գինով նշարքները լվանալ ու շարել՝ ըստ պայծառության: Արքան հրամայում է ամեն մի եպիսկոպոսի տալ ինչ-որ մաս՝ իրենց վիճակներում բաշխելու համար: Իսկ նշարքների մեծ մասը հրամայում է թողնել Ամարատում, իսկ մնացածը, կնքելով թագավորական կնիքով, ինքն էր պահում՝ մեծ գգուշությամբ ու զանազան սպասավորներով սպասավորելով: Արքան հրամայում է գերեզմանի վրա մատուոի հիմք գցել և շինարարությունը շտապ ավարտել, իսկ մատուուն էլ անվանակոչել Սուրբ Գրիգորիս: Հետո ամբողջ բանակը մեկնում է սուրբ պաշտոնյաների հետ՝ առաջին կարգադրության համաձայն»⁹²: Եվ մեծ հանդիսավորությամբ բարձելով նշարքների մեծ մասը՝ թագավորը բերում է Ուտիք, իր սեփական Դուտական գյուղը, որտեղ շինում է մատուուն՝ սուրբ Պանդայոնի անունով և տեղավորում նշարքները, իսկ մի մասն էլ տեղավորում է այլ դաստակերտում, որը

⁹² Անդ, էջ 80—83:

կառուցել՝ եր իր խնչիկ կոչված աղջկա համար, մի նաև էլ միշտ ման էր ածում իր հետ բանակում՝ տարվա մեջ երկու անգամ, երեքական ժամ կատարելով սրբերի տոնը։ Նրա հիշատակը մինչև օյս կատարում է Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցին՝ այն անվանելով Աղվանից կաթողիկոս Գրիգորիսի նշխարքների գյուտի տոն, որը կատարվում է մենենական ամսի 28-ին, այն է՝ մարտի 6-ին։ Այս դեպքը մանրամասնորեն ճերկայացնում է Աղվանից պատմիչը՝ ճշգրտելով այն ժամանակակից տվյալներով. դա ընդորինակել են նաև Բին ճառնտիրները։ Տիկիսից և Շուշիից ապրիլի 23-ին գրում են, որ Ամարասում են գտնվում Սուրբ Գրիգորիսի նշխարքները։ Թեմի արքեպիսկոպոս Գևորգը վարդապետ Գևորգ Արամյանին ուղարկում է նորոգելու եկեղեցին, որի բնմի առջև պեղելով՝ գտնում են օրորոցան կափարիչով վիմափոր գերեզման՝ Սուրբ Գրիգորիսի մարմինը, վրան գրված հայ և ասորի գրերով։ Բայց երբ բացում են, տեսնում ենք որ այնտեղ միայն հող կա։ Հետո փոսի հյուսիսային կողմի պատը պեղելով, գտնում են նրան նման մի այլ շիրիմ և նրանում նշխարքները։ Շուշիից 2000 մարդկանց հետ միասին գալիս է արքեպիսկոպոսը, վերջնում է գլուխը և դնում գերեզմանի վրա, արծաթյա ափսեի մեջ, որպես հարգանքի նշան։ Այնուհետև տանում են Շուշի և երեքական օր դնում են քաղաքի բոլոր եկեղեցիներում, որպես հարգանքի նշան, իսկ հավատացյալները պատվի համար խումբ-խումբ հաճախում են եկեղեցի։ Արքեպիսկոպոսը դադարեցնում է եկեղեցու շինարարությունը, մինչև Էջմիածնի ժողովից պատվեր ստանալը։ Թվուն է, որ առաջին գերեզմանը դիտավորյալ կերպով դատարկ է թողնվել՝ գերեզման թալանողներեն խարելու համար. ինչպես

որ ասում են, թէ Լեռկիթեմուրը բացել է և ոչինչ չի տեսել⁹³:

152. Նշխարքների գյուտից հետո եպիսկոպոսները կրկին հաստատվել են Ամարատում, որոնցից հիշատակվում են՝
Գառնիկ.

Հոռմակ՝ Զ դարի կեսից հետո.

Միսիթար՝ Զ դարի վերջին.

Մերոբ.

Հովհան՝ Է դարի կեսին.

Սահակ՝ Ը դարի սկզբում.

Հովսեփ՝ ապա կաթողիկոս, 746—762 թթ.

Սարգիս և Վարդանես՝ ԺԳ (դարի) կեսին.

Ներսես՝ 1282:

Բարսեղ՝ 1730:

Սերովեկի ժամանակը ստույգ հայտնի չէ, նրա մասին միայն ասկում է, թէ նշխարքները Հոռմեական կայսրությունից բերել է Ամարաս, որոնց հետ նաև Լուսավորչի աջը: Ամարասը հնում եղել է ոչ միայն Աղվանքի եպիսկոպոսանիստ վայրը, այլև կաթողիկոսական աթոռի նստավայրը, բայց թէ երբ, չգիտեմ: ԺԳ դարի վերջին Բաթու խանը ուղարկեց Տարսայիշի որդի Զալալին «այլ մոնղոլ տղամարդկանց հետ Աղվանից մեծ աթոռ Ամարաս, որը նրանց կաթողիկոսների հին աթոռն էր, և այնտեղ տանել տվեց սուրբ Գրիգորիսի գավազանը...», քանի որ նրա գերեզմանը այնտեղի էր գտնվում, որեւն գավազանն էլ մնալու էր նոյն եկեղեցում: Նրա հետ տարան նաև սքանչելի ատովածահրաշ խաչը, որը հին ժամանակներից այնտեղ էր՝ ամբողջապես պատրաստված ուկուց և գարդարված լզ (36) քանի արժեք քարերով: Սա մատնվեց նոյն թեմի մի լիրը ու

⁹³ Այս մերժին մամրանանութեմների աղքուրը Աղիշանը հշում է իր ձեռագիր օդինակում՝ «Եմափս, լրագիր, 5 հունվար, 1858, թիվ 392»:

սնգգամ քահանայի կողմից: Եվ քանի որ այնտեղ էր գտնվում Հոնաց կայսեր դուստր Դեսահնան, որին կնության էր վերցրել Ապահա խանը, և նա սնել էր իր որդեգիր Բատին, նա մեծ խախանձանքով խնդրեց խաչն ու գավազանը և ուղարկեց թագավորական Կոստանդնուպոլիս քաղաքը: Այս ձևով կողոպտվեց Աղվանից աշխարհը՝ զրկվելով պատվական ու ատովածային ժանձից»^{84:}

Այժմ Ամարաս հին եկեղեցին կանգուն է երկրի խորքում, գմբեթածև կաթողիկեով, որը հետագա դդ. նորոգեց ու սենյակագարդ պարսպով պատեց Մելիք Շահնազարը՝ ըստ Սարգսի Զալալյանի^{85:} Բայց թե այնտեղ կա՞ն արձանագրություններ կամ այլ հնություններ, նա և որիշները չեն հիշում. դրա հետ մրածամանակ անծանոթ են մնում նաև սահմանները:

153. Այս վիճակի մեջ նախապես գրածի համաձայն կան նաև այլ տեղեր՝ հին եկեղեցիներով, որոնք հիշատակվում են արև կողմերի արձանագրությունները հավաքողների կողմից, սակայն առանց ստույգ կերպով ցույց տալու տեղերը: Դրանցից են Հավաքրտիկը, որտեղ եկեղեցի է կառուցվել 1233 թ., ինչպես ցույց է տալիս արձանագրությունը. «ՈՉԲ թվին, Վախտանգի և Օրա կին Մամքանի որդի Հասանի իշխանության ժամանակ, ես՝ Հովհաննես քահանաս, Տեր Գրիգորիսի քրոջ-որդին և Գեղրդի եղբորորդին և այլ միաբաններ շինեցինք այս սուրբ եկեղեցին՝ մեր հոգիների փրկության համար»:⁸⁶ Կա նաև մի այլ տապանագիր արձանագրություն. «Ես՝ Աղաբեկի որդի Զաքութս, իմ հոր՝ Սմբատի տապանի վրա խաչ կանգնեցրի. ԱՀ»: դրանում հայրանվան վրիպակ կա:

⁸⁴ Ստ. Թրթիզյան, անդ, Բ. Բ., էջ 218:

⁸⁵ Հմնտ. Զալալյանց Սարգս, անդ, Բ. Ա., էջ 196:

Բառավա-ձոր. այնտեղ կա 1181 թ. կառուցված հնագույն եկեղեցի. «Ոլ թվին, Սմբատի իշխանության ժամանակ, ես՝ Բարսեղ երեց, Սարգիսը և մեր եղբայրները ժողովրդի հետ միասին շինեցինք այս եկեղեցին, ջուր բնրեցինք. ովքեր կերպարագեն, թող մեզ հիշեն իրենց աղոթքներում»: Զուր բերելը ցույց է տալիս, որ եկեղեցու մոտ վաճք է եղել: Իսկ մի այլ արձանագրությունից պարզ է դառնում, որ այն եղել է Գանձասարին մոտիկ, որովհետև դրանում ասված է. «Ես՝ Վասակի դուստր, Վախտանգի որդի Զաքարեի ամուսին Խորիշան, դարձաւ սուրբ միաբանության անդամ, գնեցի մատաղ ու գիրք և տվեցի սուրբ Գանձասարին, միաբանները Աստվածածնի փոխման տոնին երկուժամյա պատարագ կատարեցին. ով խափանի, թող դատվի Աստծու կողմից»;

Թողան. ավերակ գյուղ է Խաչենի գառիթափ ձորում: Այնտեղ կա կիսակործան քարաշեն մի եկեղեցի և ոչ հին, 1647 թ. արձանագրություն. «Աստծու կամքով ես՝ Տեր Եղիաս, շինեցի այս սուրբ եկեղեցին՝ Առոտի բեգի որդի, իմ կողակից Բեղադինի հոգու հիշատակի համար, Շահբազի ժամանակ, Մութուղողի խան Թաղուղի իշխանության օրոք և Գանձասարի կաթողիկոս Տեր Գրիգորիսի կաթողիկոսության ժամանակ, ՌՄՁ թվին»:

Պուկեսի բերք. բարձր վայրում կառուցված, գմբեթարդ եկեղեցով ուխտատեղի է, նորոգված ոմն Հովհաննես վարդապետի կողմից, որը թողել է իր անունը՝ դրոշմված բեմի վրա: Նրա կողքին է գտնվում ոմն սուրբ Գեորգիի տապանը, և այսն վրա գրված է. «Ղուկաս վարդապետը Հայոց ՌՄՁ (1781) թվին շինեց մի ջրաղաց և տվեց սրան որպես հիշատակ»:

ՊԱՐՁԿԱՆՔ ԳԱՎԱՌԸ—ՇՈՒԾԻ ՎԻԺԱԿԸ

154. Արցախի վերջին, փոքրիշատէ ծանոթ գավառը Պարծկանքը կամ Պարզկանքն է, այն է՝ Պանծկանքը, որը գրչագրական այլ ձևով հայտնի է Պազկանք, Պածկանք և այլ անուններով։ Չատ պատմիչներ նշում են, որ այն պետք է ընկած լինի Ամարասից հարավ։ Բաղանիկեցիների՝ դեպի Հաբանդ, Ամարաս, Պարզկանք, Մախտանք արշավանքների մասին ստուգապատում հին պատմիչ Կաղանկատվացին Սուրբ Գրիգորիսի նշխարքների գյուտի պատմության մեջ մեջբերում է Հովք ճրգնավորի մասին ծերերից ավանդածը Վաշագան արքային։ Այնտեղ գավառի աշակերտության սկիզբն է դրվում հանուն Քրիստոսի, որտեղ պատմվում է. «Ոմք ճգնավոր այր Հովքը, հուժ առաքինի վարքով ապրելով աշխարհում, որն ուներ նաև առաքելական շնորհ, իր բազմաջան աշխատանքով, Քրիստոսի նկատմամբ հավատով և սիրով Արցախ աշխարհի մի մեծ մասը՝ Պարզկանք կոչվածը, ետ է դարձնում մողորության ճանապարհից՝ դիվանվեր սնուտի պաշտամունքից փոխարկելով Քրիստոսի ծանոթ աստվածությանը...։ Չատ անգամ գալով՝ սա կատարում է սուրբ Գրիգորիսի հիշատակը»⁹⁶։ Հայտնի է, որ Պարզկանքը սահմանակից էր Ամարասին, իսկ Հովքի վարդապետության ծամանակը թվում է ավելի առաջ, քան Սուրբ Մեսրոպի գալուստը։

Պատմիչները այս գավառում ոչ մի շեն կամ վայր չեն նշում, որի հետևանքով բացի Ամարասի հետ սահմանակցությունից, հնարավոր չէ այն քննել հանգամանորեն։ Թվում է, որ սա ընկած էր Գարգարի ձորահովտում, սկսած նրա ակունքից վերջացրած Գարգարացիների դաշտաբերանով, որտեղ և մենք

⁹⁶ Կղմկան., էջ 75:

ենք հասում վիճակիս աշխարհագրության սահմանը: Հարավային կողմից իր մեջ առնելով արևելյան վտակների բոլոր հովիտները՝ հասնում է մինչև գետերի շրբաժանը, որոնք հարավից հոսում են դեպի Երասխ: Եվ ըստ այդմ նրա մեջ է մըտնում նաև աշխատանք Վարանդին գավառի հյուսիսային ծայրը, որը մենք համարում ենք Շուշիի բուն վիճակը (գավառը)⁹⁷ մեծ քաղաքի անունով, որը ընկած է Չըրքերդի, Վարանդինի և Զանգեզուրի սահմանամիջում, և այն ամբողջ Առանի, այսինքն՝ Ղարաբաղի գլուխն է:

155. Մեծ և ամուր Շուշա կամ Շուշի քաղաքը գտնվում է Գարգարի գետի ձախ կողմում, առանձնացած սարահարթում, կավախառն ու պատոված անառիկ ու անմատուց ժայռոտ տեղում, բացի քաղաքի երևանյան և գանձակյան կողմերից, որոնք ել ամրացված են աշտարակներով: Բարձրավանդակի շրջագիծը մոտավորապես երկու մղոն է, որի փոքր մասում բերդաքաղաքն է, իսկ մեծագույն մասում՝ գերեզմաններն ու պարտեզները:

Անցյալ դարի երկրորդ կեսին ինչ-որ գյուղ էլ է հիշատակվում Շուշիի տեղում, որի կոնկրետ տեղը չի նշվում: Տեմ կարող կարծել, թե այն Վարդանի⁹⁷ կողմից հիշատակված Շուշուաղը լինի, Խաչենի կողմերում եղածը, որին տիրեց Փատլունը: Նադիր Շահի կողմից հալածված թաթարները, երբ Խորասանից վերադառնում են այստեղ, ունենում են Շեվանչիր տոհմից Փանախան անունով մի թուրքմեն առաջնորդ: Սա տիրեց Ղարաբաղին, նվաճելով երկրի հինգ մելիքներին և իր աթոռոր հաստատեց նաև Պայադ, ապա Շահպոլագ վայրերում, այսուհետև 1789 թ. այդ տեղը գրավեց իր աներ Շահնազար Մե-

⁹⁷ Վարդան Վարդառեա, անյ, էջ 100:

Նիրից և կառուցեց ամուր բերդը՝ պարսիկներից պաշտպանվելու համար: Բներդը կոչվեց **Փենապատ**, որտեղ դրամ կտրեց իր անունով, որը մինչև օրս գործում է: Երբ այստեղ տեղափոխեց Շուշի գյուղի բնակիչներին, բնակավայրն ստացավ նրանց գյուղի անունը (Շուշի): 1790 թ. Փանային հաջորդեց նրա որդի Իբրահիմը: որի օրոք պարսից Աղա Մահմուդ Շահը 1794 և 1795 թթ. երեք անգամ պաշարեց քաղաքը, երրորդ պաշարման ժամանակ քաղաքը սովոր մատնելով՝ գրավեց այն և դաժանորեն վարվեց բնակիչների հետ: Այդ պատճառով ինքը չարաշար սպանվեց, և քաղաքը նորից անցավ Իբրահիմին: Նա 1805 թ. ոռուների պաշտպանությամբ մտավ քաղաք և նահանջելիս գրկվեց կյանքից: Նրան հաջորդեց իր որդին՝ Մեսիդի Խուլիս: Նա ևս կամեցավ քաղաքը հանձնել պարսիկներին: Ռուսները 1822 թ. ամբողջությամբ գրավեցին Շուշին ու Ղարաբաղը՝ զորապետ Մահաթով Հայկազնի հրամանատարությամբ և դարձրին տաճկական երեք կուսակալությունների՝ Ղարաբաղի, Շեքեի և Շամախի մայրաքաղաքը:

Քաղաքաբերդը ի բնե ամուր էր, որն էլ ավելի ամրացել էր խոր կիրճով: Կիրճը նրա ներքնի կողմում է, իսկ հարավային կողմում քարակտորը բլուրն է՝ երկու քարձր աշտարական քարձունքներով: Քաղաքի ներքին կերպարանքը գորշ ու տգեղ է: Նրանում չկան գեղեցիկ շենքեր, փողոցները նեղ են ու ցեխոտ՝ կավոտ ու կրոտ հողերի ու դարուփոս տեղերի պատճառով: Տները հողով են շաղախաված, մասամբ քարաշեն են, մի շուկա ունի՝ քարով ու աղյուսով շինված: Քաղաքը ջրակարոտ է; որովհետև ջուրը փողորակով բերված է երեսնի կողմը:

Քաղաքում հայկական երկու եկեղեցի կա՝ Ագուլեցոց և Ղազանչեցոց կոչվածները, կան նաև երկու փոքր, անշուք եկեղեցի, հայկական մի շուկա՝ փոքր կրպակներով: Քաղաքն ունի նաև տպարան, որտեղ լույս են տեսել մատյաններ (գորքեր) արք-

Եպիսկոպոս և մետրոպոլիտ, բանասէր Տեր Բաղդասարի ջանքերով: Նա իր աթոռը հաստատեց այստեղ՝ դառնալով Աղվանքի կաթողիկոսների հաջորդը: Նրա յժմերն են՝ Ղարաբաղն ու Շրվանը: Ծուշի վարժարանում* գործում է Պաղիելի ավետարանական ընկերությունը: 1864 թ. բաղաքի հայազգի տիկնանց ջանքերով բացվեց աղջիկների վարժարանը, որն անվանվեց Ղարաբաղի Սուրբ Մարիամի Օրիորդաց ուսումնարան: Ծուշում են նստում հան ոուսաց գորավարը և Ղարաբաղ գավառի բաղաքական պաշտոնյաները:

Քաղաքի բնակիչները հայեր են և թաթարներ, մոտավորապես 7000 հոգի՝ բույրն էլ ճարտար ու զվարթ մարդիկ: Քաղաքի կղման այնքան էլ առողջարար չէ՝ ամառվա տոթի և ձմեռվա ձյան ու ցրտի պատճառով, որովհետև այն Կասպից ծովի մակարդակից բարձր է մոտավորապես 4000 մ: Բայց իր բարձրության ու շրջակայքում եղած անտառների շնորհիվ Կովկասի լեռների, արցախյան ու Սյունյաց գավառների համար ստեղծում է գեղեցիկ ու համեստ տեսարան:

Քաղաքի շրջակալրը գեղեցիկ դիրք ունի, անտառապատէ, տարածքը՝ ապառաժոտ, գույնզգույն քարերով ու դեղնասպիտակ կրամողով ծածկված: Գարգարի աջից, քաղաքից մոտ մեկ ծամկա հեռավորության վրա Ծուշաքենդ գյուղն է, որը Բին Ծուշի գյուղն է, որը, գետի ափին, կան ջրաղացներ:

156. Ծուշիի բոլորակածն հովիտը, ըստ Տյուպոսի երկրաբանական հետազոտության, Աման է երկրամուղ գորության կողմից բարձրացված մի բաժակի՝ կրայիք կազմությամբ, ընդմիջարկված հրաբխային զանգվածներով, որոնց մեծամեծ կտորները ընկած են այս ու այն կողմն:

Ալի վիճակում (գաղառում) նշված գյուղերն են՝ Գարգարի

* Որպես աղքատ Ալիշանը հշում է՝ «Մեղու, ի՞ն, 70»:

ձախս կողմից, քաղաքի հարավ-արևմուտքում՝ **Տաշ-ալդը**, որը լնկած է այն քարալեռան ճերքեռում, որի վրա քաղաքն է: Սրա արևմտյան կողմում **Զարիստրն** է, որը հիշատակված է Աղվանից թեմի Քարտիշ վանքի արձանագրությունում. «Զարիստրը յուր գետով», թեև այդտեղի գետը Գարգարն է: Սրա մուտքից ավելի հեռու և Հաքարի գետը (որը Զարիստրի հետ հիշատակվում է նույն արձանագրությունում)¹ ու Սյունյաց լեռան անջրդպետի ստորոտում գտնվում է **Լիսոգորսկի** (²) գյուղավանք, որը համարվում է ոռուական պահապան զորքի զորանիստը: Այդ գյուղավանքի մոտ է գտնվում Գարգարի ակունքը:

Իսկ Շուշիից հյուսիս-արևելք գտնվում են՝ **Խալիֆալը**, **Կոպեկիքենդը**, **Քերքենանը**, **Խանքենդը**, **Պելլյովը**, **Խանիծակը**, Գարգարի մի վտակի միացման տեղում: Թվում է, որ սա նույն Խանձիկ գյուղն է, որտեղից էր Աղվանից կաթողիկոս Պետրոսը, ԺԵ դարի կեսին: Սրանից հյուսիս լնկած են **Պալըճան** և **Մելուքենդը**, որի մասին խոսք եղավ Ամարասի ժամանակ:

157. Գարգարի աջից, Շուշիից հարավ, գյուղեր չեն նըշվում, այլ Շուշաքենդից ավելի հյուսիս-արևելք նշվում են **Տաղտանը**, **Տաշքենդը**, **Էղլիսը**, **Խանտաղը**, Գարգարի մոտ: Սրա վերջում՝ **Թիրավը**, հյուսիսից՝ **Ապտալը**, սրա հյուսիսային ելքի մոտ՝ **Առանձամյունը** (³), **Բիրճամալը**, որի վերջից դեպի հյուսիս, Գարգարի մոտ, **Նախշավանն** է:

Թիրավի վերջում ճգփում են լեռնաշղթաներ՝ Գարգարի վտակները անջրաբետելով **Քանաշին** (⁴) գետից, որը իջնում է այդ լեռներից: Այդ գետը հոսում է դեպի արևելք, բայց ինձ անձանոթ են նրա լնիթացքն ու գետաբերանը: Լեռների, գետի ու Գարգարի հովտի միջն նշվում են վերոգրյալ գյուղեր՝ **Թաքիրը**, **Էնջու-քենդը**, **Ղարաքենդը**, **Կյուղաշը** և այլն:

158. Մինչև Վարանդին գավառին անցնելը նշանակենք վերջին ուսումնասիրողների կողմից հիշված գյուղերը, որոնք

Խաչենի կողմերում են գտնվում: Դրանք են՝ **Սեյկյուտլու գյուղը**, որտեղից էին կաթողիկոսներ Թուման ու Առաքելը, Ժաղախը, որտեղից էր Սարգիս կաթողիկոսը, ԺԶ դարի սկզբին*, Պումը, որտեղից էր Փիլիպոս կաթողիկոսը, ԺԶ դարի երկրորդ կեսին:

Դրանցից նշանավոր է **Ճալեթը**, որտեղ կա անվանի մեծաստան, որը եղել է Աղվանքի կաթողիկոսների աթոռը, ԺԷ դարում: Կաթողիկոսներից մի քանիսի գերեզմանները կան այնտեղ, ինչպես որ երևում է արձանագրություններից.

Ա. «Հանուն Աստծու ես՝ Կարապետ կաթողիկոս, ՊԿ թվին շինեցի այս եկեղեցին՝ իմ հոգու հիշատակի համար. ձեր աղոթքներում հիշեցե՛ք»:

Բ. «ԶԻԴ թվին մահացավ Թովմա կաթողիկոսը»:

Գ. «ԶԿ թվին ես՝ Տեր Առաքյալ կաթողիկոս, պարոն Հասամ Բեկից վերստին գնեցի եկեղեցու դուն խոտհարքը (ղուրուղ), գո (3000) թանկայի ծախս արի և տվեցի, մեր հոգու փըրկության համար՝ նաև այս սուրբ Աստվածածինը: Ով հակառակվի և ջանա իւկել կամ ծախտել այս հանդը, Կայենի բաժինը կատանա: Արդ, ես՝ Տեր Առաքել կաթողիկոս, կանգնեցրի խաչ և նորգեցի եկեղեցու գլուխը Տեր Թովմա կաթողիկոսի հոգու համար. ով նատի աթոռին, թող Զատկին մեկ պատարագ անի. Չիթ թ.»:

Դ. «Թիկ ՊԿ. Կարապետ կաթողիկոսի և

Երիցս վեմերի տապանն այս ե,

Որոնք օծվել են Աղվանից տանը,

* Աղիշանն իր ձեռագրում մի հատված չնշել է, այն է՝ «Արշաձոր կամ Առաջաձոր, որտեղից Դավիթ կաթողիկոսն էր, ԺԶ դարի կեսին, որտեղ 1458 թ. գրված մի ամեներան է միշտ Տեր Բաղդասար Հասան Զարալյանը»:

Թափառել այստեղ, իսկ այն ժամանակվանից
Ամփոփված են այս տապանի ներսում
Եվ միշտ սպասում եմ ամեն ինչի ստեղծողին՝
Ակնկալելով՝ պտղալից կյանքին»:

Վաճքի մոտ ջրի ափին, Ներքին-Ընծուն ագարակում, խաչարձան է տնկած, և վրան գրած. «Ես՝ Հարբեկու (Կամ Հարբելս), կանգնեցրի այս խաչը իմ քրոջորդի Դեղի Բամար. Ճեր աղոթքներում հիշեցն՝ք Դեղին և Գրիգորին. ...Խթ.». Թվականի առաջին տարը շնչված է: Սա թերևն վերոգրյալ էնջու գյուղն է, զատ թուրքական հնչման: Դրան մոտիկ մենաստան կա:

Մեր նախնիների կողմից սիշատակված Գողթագրակ տեղը այս կողմերում պետք է լինի, որովհետև Վիրո կաթողիկոսը, Բոների ասպատակությունից խոյս տալով Պարսկաստանից, այստեղ է ընկել և այստեղից դուրս գալով ու մեծ արագությամբ ընթանալով՝ մի գիշերում կամ օրում հասել Զարաքերյ»:

ՎԱՐԱՆԴԻՆ—ՏՈՒԶԱԽ (ԴԻԶԱԿ)

159. Արցախի ամբողջ հարավային կողմը այժմ կոչվում է Վարանդին, որը մի լայնածավալ գավառ է, ընկած Մեղրիի, Զանգեզուրի, Չըլքերդի, Քեպերլինի, Ղարաբաղի գավառների և Երախի գետի պարսից սահմանի միջև: Նրա ափերը, ինչպես նաև Քեպերլինի արևելյան սահմանները դաշտավայրեր են, իսկ արևմտյան և հյուսիսային կողմերը՝ լեռնավայր, ինչպես որ Արցախի մյուս մասերը:

Այժմ քարտեզների վրա լեռներից նշվում են Շուշիի հարավարևմտյան մասում գտնվող Քիրեզ լեռը, նրանից հարավ՝ Խոշանը, իսկ հրանից էլ հարավ՝ Զիարեղը: Կան նաև այլ եր-

կայնածիգ լեռներ, որոնցից են, անշուշտ, **Դիզափայտի** լեռները, որոնք հայտնի են շատ վաղուց: Դրանց մասին խոսում է Աղվանից հին պատմիչը:¹ «Մեծ լեռը շրջագայելով իր մեջ է առնում երկրամասի շատ գավառներ»: Ծուշիի արևելքից ձգվում են վերոհիշյալ լեռները, որոնք Գարգարի և Ք...շին գետի անջրաբետներն են, իսկ սրանցից հարավ ընկած են Կորիանը և այլ լեռներ, որոնց և երկրի մանրամասներին առհասարակ մենք ծանոթ չենք: Դրանք ցարդ ուրիշներին էլ մեծ մասամբ անձանոթ են մնացել, ինչը հատուատվում է քարտեզների վրա եղած դատարկությամբ: Այնտեղ պարզ չի նշմարվում նաև գետների ընթացքը, ինչպիսին է նոր հիշվածը և հրանից հարավ գտնվող Գարգարն: Իսկ այն գետերը, որոնք իշխում են դեպի Երասխ, մենք նշել ենք Արցախի գետերի սկզբում:

180. Այս նոր գավառի մեջ են մտնում հին գավառներ **Մոլիանքը**, այն է՝ **Մխանց տոհմը**, **Հարժանքը**, **Պիանքը** և **Քոտակը**, որոնցից միայն առաջին է հիշվում պատմության մեջ և բաղանիկեցիների արշավանքում²⁸, որպես Պարզկանքի հարյավում և նույն Ուսի գավառի վերջում գտնվող, որովհետև Ծրանից հետո ասպատակված գավառների մեջ վերջինը սա է Բամարվում: Մյուսների անունները ամենին չեն նշվում, որի պատճառով դրանց դիրքը, սահմանները և պատմական դեպքերը հայտնի չեն:

Միջին և հետին դարերում ամբողջ Երկիրը երկու գավառի տրոհված է թվում **Դիզա կամ Դիզակ** և **Վարանդա**, իսկ նախապես, քստ Վարդան աշխարհագրից²⁹, հայտնի է եղել մի՝ **Դիզափայտ** անվամբ, որը այլազգիները **Տուգախ** էին կոչում նաև անցյալ դարում: Ժե՝ դարի վերջին մի արձանագրությունում

²⁸ Համ. Կղմկո., էջ 327:

²⁹ Վարդան Վարդարեան, Աշխարհացոյց, էջ 11:

(որը շոատով կը նդորինակենք) այդ կողմերը Դիզայի փոխաւրեն կոչվում են **Վարանդայի** և **Քոչիզուի** երկիր: Այս տեղում անունով մի գյուղ է հիշվում ԺԶ դարից Առաքել պատմիչի կողմից¹⁰⁰: Նա ասում է, որ Արցախից գաղթածների հետ դուրս են աալիս նաև Քոչիզու գյուղից մելիք Փաշիկը, Դիզակից՝ մելիք Սուջումը: ԺԶ դարի վերջին Դիզակից ամբողջությամբ Պարսկաստան են քոչում ևս չորս գյուղ: Երկրի մելիքները հիշվում են և դրանից հետո. այսպես՝ Նադիր Շահի ժամանակ հիշվում է մելիք Հեկեն Դիզակից, Նադիր Շահից հետո՝ ոմն Հասանը (թերևս Զալայյան), որը Վարանդայի մելիքն էր, որին սպանեց իր եղբորորդի Շահնազարը և խլեց իշխանությունը, մինչև որ Փանա խանը տիրեց Ղարաբաղին, օգտվելով երկրի տեր հինգ մելիքների անմիաբանությունից: Նա այնուհետև շուր եկավ Ռուսաստանից և խնամիացավ խանի հետ՝ նրան կառույան տալով իր դատերը և իր բաժնից նրան նվիրելով՝ Շուշի քաղաքը:

Մի վիճակ էլ կա **Ավետարանց** անունով, իր մելիքի հետ միասին; որը հիշում է կաթողիկոս Արքահամ Կրետացից¹⁰¹. Ինձ թվում է, որ այն պետք է ընկած լինի գավառի հյուսիսարևելքում: Նրանում կա նաև համանուն մի գյուղավան՝ հայկական 200 տնով*: Ըստ հոգևոր իշխանության տվյալների՝ Ամարասի աթոռի թեմում գավառը նշվում է 1730 թվից:

Գավառի այժմյան քաղաքական տրոհումը չգիտեմ, որի համար էլ շենքները միանգամից կնշեն, սկսած Գարգարի անջրպահետի հյուսիսից մինչև Երասխ:

¹⁰⁰ Առաքել Պավրիժեցի, Պատմութին, Վաղարշապատ, 1896, էջ 610:

¹⁰¹ Արքահամ Կթղ. Կրետացի, Պատմութին անցիցն իրոց և նատր-Շահին Պարսից, Վաղարշապատ, 1870, էջ 74:

* Այս փոքրիկ մանրամասնության աղբյուրը Ալիշանը նշել է՝ «Մեղու, ին, 70»:

161. Գարգարի և Ք... անջրապետի լեռներում աշխարհացոյցը նշում է Յաշանը վանքը, որը չգիտեմ, թե որն է, գուցն Ծալե՞՞թը կամ մեկ ուրիշը: Ծուշիից մոտավորապես 10 մղոն դեպի հարավ, ապա հյուսիս-արևելք Սուրբ Լուսավորիչ անունով մի այլ վանք կա, որը թերևս Հրեերա վանք հորչորջվածն է, որի վանահայրը Տեր Հասան Զալալյան Բաղդասարն է: Հստ արձանգրի՝ այդ վանքը Ս. Գրիգորիսի համար է, որի նշխարքները Պետրոս կաթողիկոսը ամփոփում է այդտեղ եկեղեցու շինարարության մասնակից Ամարասի եպիսկոպոս Բարսեղի միջոցով: Նա այդ մասին ասում է. «Աստծո կամքով ես՝ Պետրոս, կաթողիկոսն եմ Գանձասարի սուրբ աթոռի, որը նորոգեց Ամարասի սուրբ աթոռի արքեպիսկոպոս Բարսեղը: Ամարասը Վարանդի և Քոչիզու նահանգինն է, քանի որ սրա վիճակները (նահանգները) բաժանվել ու մաս-մաս էին եղել: Ամեն մեկը կտրել էր իր մասը, իսկ մենք պատրաստվեցինք նորոգել հայրենի վանքը և առաջնորդ կարգեցինք մեր սիրելի աշակերտ Տեր Բարսեղ արքեպիսկոպոսին: Մենք նրան հրաման տվեցինք Ամարասի հովարանում եկեղեցին շինել, որը և նա շինեցավարտեց, ըստ մեր հրամանի. ով (‘) սրանով Գրիստոսի այլակերպության տոնին. օրինեցե՛ք այս սուրբ տաճարը՝ այն անլանելով սուրբ Գրիգորիս: Սուրբ Գրիգորիսի նշխարքները բերելով՝ ամփոփեցինք այստեղ, Վարանդայի և Քոչիզու երկրներում, որպեսզի սրանք լինեն մեր երկու աթոռները: Ով ցանկանա այս վիճակը բաժանել և մեկին նատեցնել այլ տեղում, լինի կաթողիկոս, եպիսկոպոս կամ մելիք, այնպիսին թող նզովվի ԳծԺԸ հայրապետների կողմից, Քրիստոսին խաչ հանողների շարքը դասվի և Հուդայի բաժինն ստանա: Ես արեցի այս կտակըն ու արձանագրությունը. թող հավիտյան հավիտենից մնա: Ես՝ Գրիգոր վարդապետս, գրեցի ՌԾՀԹ թվին»:

162. Սրանց մոտիկ, Ղարաքենդի և Ընջուի արևմտյան

կողմում կան հետևյալ գյուղերը՝ Էշանը, Շինկասը, Գաճարցան (⁶), Ղարատաղլը, Չարթասը, Գաշին, Մաշատը, Բարիմքենդը, Խոտը, Սիսնիսը: Վերջինս արևելյան կողմից մոտ է Շուշին, իսկ նրա հարավում Ղարապոլագն է, սրանից հարավ՝ Մաշամատը, նրա վերջում՝ Սարգիսաշենը, որը հայ անվամբ հետաքրքրության է արժանի: Սրանցից արևելք, Քենտիլան գետի ձախ կողմում, որը Արցախից Երասխ իջնող բոլոր գետերից ամենաարևելյանն է, գտնվում են Զամախ-օղլուն կամ Աք-օղլուն գյուղավանն ու բերդը, արքայական ճանապարհի վրա, որը Երասխից և Սյունիքից տանում է Գանձակ: Սա թերևս Դիզակի գլխավոր տեղն է, որը Վարանդայի երկայնաձիգ լեռնապարը արևմուտքից անջրպետում է այս սահմանում, որի հյուսիսային ստորտում նշվում են Սալման, իսկ արևմտյան կողմում Թագավարդ գյուղերը: Հարավում են գտնվում Թախը, Թրախթիխը (Թրախտիկ⁷): Դրանց վերջում բարձրանում է Տախտա-տյոլգ-թեփե լեռը, որի անունը հիշեցնում է մերձավորությունը Դիզափայտ լեռան հետ: Մեր նախնիների և ժամանակակիցների կողմից վկայվում է, որ այն այս կողմերում պետք է լինի, բայց կոնկրետ տեղը չի նշվում: Եթե այն հիշյալ լեռը չէ, թերևս արևմտյան կողմի Քիրեջը լինի, կամ հարավային կողմի Զիարեկը, որը, ըստ Սարգիս Զալալյանի, բարձր, գեղեցիկ ու ծաղկազարդ լեռ է:

163. Այս լեռանն են ապավինել Սանեսան Մազքթաց արքայի որդիներ Մովսեսը, Դանիելն ու Եղիան, այն արքայի, որը սպանել տվեց Սուլը Գրիգորիսին, որոնք աշակերտեցին նրան: Խճչես ինձ թվում է՝ նրանք նշխարքների հետևից էին եկել, «և նրանց հետ էլ 3870 մարդ: Աճապարելով հասնել Դիզափայտ լեռը՝ նրանք ապրում էին խոտակերությամբ: Արյունաբրու Սանեսանը, գալով նրանց հետևից, սրի քաշեց նրանց Նավասարդի

ԻԹ (29)-ին¹⁰²: Նրանց ընկած տեղը կառուցվեց մենակյաց-ների կատարո վանքը: Այստեղ եկան, հասան հոնաց զորավա-րի, Աստղաբլուրի հավատացյալ Թեոփիլոսի որդիները, Մով-սեսը ու երանողիս երեսուն ընկերները «և իրենց զորքով բարձ-րացան մեծ լեռը, որ կոչվում է Դիզափայտ: Բարբարոս արքան նրանց հետևից ուղարկեց մեծ զորք: Երբ Արանք հասան, կո-տորեցին բոլորին Քրիստոսի հավատքի համար՝ և կուտակելով իրար վրա՝ բոլորին այրեցին, նաև այն մենակյացներին, որոնք այնտեղ էին գտնվում: Եվ լեռան անունը կոչվեց Դիզափայտ, որն այդպես էլ կոչվում է մինչև օրս: Սրբերի տոնը կատար-վում է արեգի իր (կամ իա) -ն և մարտի 30 (կամ 29) -ին»¹⁰³: Իսկ ըստ մեկ ուրիշ տոնագրողի՝ «Ժամանակ անց ինչ-որ ճրգ-մավոր մենակյաց մարդիկ եկան, բնակվեցին այդտեղ և այդ տեղը իրենց համար վաճք դարձրին: Նրանք ևս ընկան տաճիկ-ների սրից Քրիստոսի հավատքի համար»: Թե երբ է կատարվել այդ նահատակությունը, հայտնի չէ: Իսկ սրբերի նշխարքները հայտնի դարձան Վաշագանի օրոք, ըստ Աղվանքի պատմիչի: Եվ Զ դարի կեսին «թշնամիները հրդեհեցին Դիզափայտ լեռան Կատարո վանքի վկայարանները»¹⁰⁴:

184. Պատմիչը ցուց է տալիս, որ լեռան սահմաններում պետք է գտնվի «Միանց տոհմի Կաղսեղու առողջարան»¹⁰⁵, ուր 552—53 թթ. հայտնվեցին ոմն ճգնավորի և բազում այլ սրբ-բերի նշխարքները, որոնք կամ այնտեղ էին նահատակվել, կամ էլ այնտեղ էին բերվել ուրիշ տեղերից: Եվ Արաւ կաթողիկոսի

¹⁰² Կղմկտ., էջ 119:

¹⁰³ Այս մեջբերումը Աղիշանը պետք է քաղած լինի մի ձեռագիր Հայու-մասպորթից:

¹⁰⁴ Կղմկտ., էջ 119:

¹⁰⁵ Անդ, էջ 121:

Բրամանով **Մոմիարից** երեցի ու **Հովհաննեսի** վաճքի վանահայր Տիրիթի գործակցությամբ Տրի քահանա Դանիելը և բազում այլ հավատացրալներ գնացին, փորեցին տեսիլքով երևացած տեղը, «և գտնվեց թաքնված գանձը..., նշխարքները ամփոփեցին ինչ-որ պատվական տեղում՝ յուրաքանչյուրից մաս վերցնելով, իսկ մեծ մասը վերցրեց Դանիել քահանան և մեծահարգ ընծաներով շտապելով՝ անմիջապես հասավ Արաւ Բայրապետի մոտ... և դրեց շատ մաքոր արկղերի մեջ»¹⁰⁶: Այս հիշատակների մասին գրեց դեպքերի ժամանակակից ու վկա Անդրիանեն, որից օգտվելով իր պատմությունն է հյուսել Կաղանկատվացին: Իսկ այն սրբերը, որոնց հայտնվեցին նշխարքները, մետևալներն են՝ Ստեփանոսը, Նախավկան, Թեոդորոսը, Վարոսը, Մամասը, Մար Մարգիսը, Գևորգը, Կողմանը, Դամիանոսը, Ս. Քառասունքի մի մասը, խաչված ոմն Պողոսիկն ու Բասիրան, ինչպես նաև կենարար խաչափայտի մի մասը:

165. Լեռնապարի և Չերեքեն գետի հարավում, գավառի լեռնասահմանի նշանավոր տեղում է գտնվուա **Թուղ** գյուղաքաղաքը, ինչպես որ նշվում է աշխարհացուցում, որը Արքան Գ. կաթողիկոսը **Տող** է կոչում¹⁰⁷, ուր մի քանի օր նա մնաց Ալվանքի Ներսես կաթողիկոսի հետ՝ Մուղանում նադիր Շահի հետ հանդիպումից վերադառնալուց հետո, 1736 թ.:

Ավանի արևմտյան կողմում նշվում է համանուն մի այլ գյուղ, որը մի քարտեզում անվանված է **Թում**: Դրա հյուսիսարևմտյան կողմում պետք է ընկած լինի **Հատրու** գյուղը, որի միջով անցավ կաթողիկոսը **Տողից** վերադառնալիս: Այն այժմ հա-

¹⁰⁶ Անդ, էջ 121—122:

¹⁰⁷ Արքաթամ Կրետացի, էջ 78:

յարնակ գլխավոր գյուղերից մեկն է, որում ընդհանուր առմամբ 500 տուն կա*:

Հարավում են գտնվում **Աթակուրը**, **Մոխրանեսը**, արևելքում՝ **Ղըզը- Ղըշան**, **Ղարադաղը**, **Չերակուսը**, **Ծիկորին**, որոնցից հարավ-արևելք՝ ձգվում է լեռների մյուս բազուկը՝ ճյուղեր արձակելով դեպի հարավ, որտեղից գետերն իջնում են դեպի Երասին: Նրանց ձորահովիտներում նշվում են հետևյալ գյուղերը՝ **Թակասիրը** (*), որի հարավային ծայրում նշվում է մի մենաստան **Վանք**՝ նշված քարտեզում, իսկ մի այլ քարտեզում **Սուրբ-Շիհին** (*) մենաստանը. դա արդյոք **Շուփհիադիշն** է (*): Նրա հարավային ծայրում ընկած է **Գարկա-պազարը**, իսկ նրանից դեպի արևելք, Քենտիլանի մոտ՝ **Չուվարը**, **Ապտյուռահման-բեկլուն**: Վանքի հարավային կողմում գտնվում են **Սարաճըկը**, **Պալյանդը**, **Սյովեյմանլը**, **Բիրաճակը**, վերջինիս հարավում՝ **Տաշ-քեսնը**, **Կորավլը**, արևմուտքում՝ **Զանզյուրը** (*), **Մենքյուտերեն**, **Տաշպաշը**, **Ղարաքոլը**: Իսկ սրանցից էլ հարավ, Երասինի և Թուղի սահմանամիջում և նրանց ծանապարհի վրա ընկած է **Ծիպրայիլը**՝ ոռուների պահպանության տեղը և սրբազան ննջեցյալների քավարանը:

Հատ աշխարհացույցների՝ այստեղ են վերջանում **Արցախի** լեռների ճյուղերը, որոնց ստորոտի արևմտյան կողմում, **Սյունիքի** մոտ, **Թումաս** գյուղն է: Այդտեղից մինչև Երասին և ապա **Սյունիք** իջնող և Երասինը հատող լայնածավալ դաշտում բլուրներ են բարձրանում: Իսկ այս դաշտավայրում քիչ շենքեր են նշվում, ինչպես՝ **Քովտերեն**, **Շախպեկին**, **Ռյուկերը**, **Խարիտիոլը**՝ Քովլու գետի ափին:

168. Թե մինչև ե՞րբ էին Երասինի ափերը հասնում **Արցախի** սահմանները, չգիտեմ: Բայց աներկբայրեն պետք է ասել,

* Այս մանրամասնության աղբյուրը Արիշանը նշում է՝ «Մեղու, ԻԲ, 70»:

որ Առանք է նորոգել Աղվանից իշխանությունը՝ Վաղարշակի ժամանակ տիրելով այս վայրերին: Իսկ հետո, ըստ երևույթին, Փայտակարան աշխարհի տերերն են իրենց ձեռքը դրել դրա վրա, այնուհետև Ատրպատականի կողմից է նվաճվել: Դա թողենքն մի այլ տեղում քննելու և նշենք գյուղեր ու շենքեր, որոնք գտնվում են Արցախի կողմերի ծայրերում ու Հայոց բնիկ արևելքում, մեծ գետ Երասխի ափին, ինչպես որ կգտնենք աշխարհացուցներում; սկսած արևելյան կողմից, որոնցից շատերը ուստական զորակայաններ են կամ ամրոցներ՝ Պարսկաստանի սահմանը պահպանելու համար, որն անջատում է գետը:

Քենտիլանի և Երասխի խառնարանի մոտ կան **Պեյսամլը**, **Կյուղանլը**, **Ծըգլը**, **Գուրուզայի մոտ**, **Պեկմեննի** գյուղերն ու ամրոցները, Զերեքնենի մոտ՝ **Պապի** գյուղն ու ամրոցը, **Քոզուի** մոտ՝ **Միրզա-մեխուզի** բնրդը, մյուս գետակի արևմտյան կողմում՝ **Մարիլյան** բնրդը: Սրա մոտքից դեպի Սյունիք իրար հետևից ընկած են հետևյալ գյուղերը՝ **Ապտալը**, **Սրճալը**, **Շահշինարը**, **Սաֆարը**, **Մենտաճիխը**, **Էշեկ-մեյտանը**, **Խյուտաֆերիյը**, **Ալիճախլը**, Հագար գետի և Սյունիքի լեռների անջրպետին մոտիկ:

Խյուտաֆերիյնի մոտ, Առանի և Ատրպատականի միջև կա անվանի մի կամուրջ՝ 12 հաստկառուց կամարներով, որոնցից երեքը քանդել է Ղարաբաղի նբրահիմ խանը, որոնք հետո նորոգել են ուստաները: Կամուրջի մոտ են գտնվում **Առաքելիս** հայոց գյուղն ու մաքրատունը: Կամուրջի հզոր կառուցվածքը և նրա վրայով պատվական քարավանների անցնելը կամուրջին շնորհել են պարսից այդ անունը, որ նշանակում է Աստվածաստեղծ:

ՂԵՎՈՆԴ ԱԼԻՇԱՆ

ԱՐՑԱԽ

Հրատարակության է ներկայացրել
համալսարանի հայագիտական կենտրոնը

Հրատարակության խմբագիր՝ Զ. Հ. Թամրազյան
Գեղարվեստական խմբագիր՝ Ն. Ա. Թովմանյան
Տեխն. խմբագիր՝ Հ. Հ. Խաչատրյան
Վերատուգող սրբագրիչ՝ Մ. Գ. Յավոյան